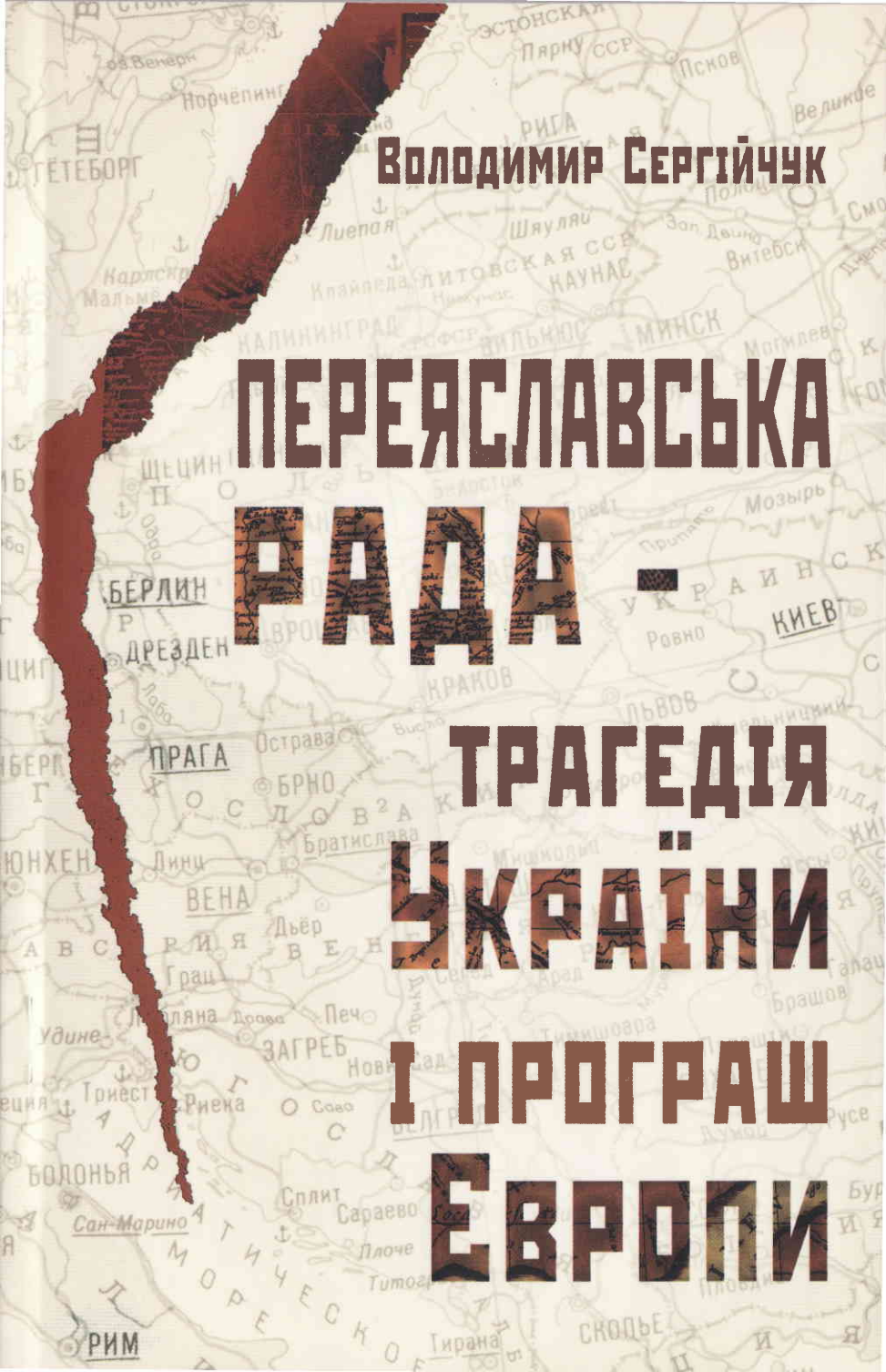
Володимир Сергійчук
ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА -
ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ
І ПРОГРАШ ЄВРОПИ
БЕРЛИН
ДРЕЗДЕН
ПРАГА
ВЕНА
РИМ
КИЕВ

Володимир Сергійчук

Переяславська рада – трагедія України і програш Європи

Видавництво «Діокор»
Київ – 2003

УДК 94 (477) "16"
ББК 63.3 (4УКР) 45
С32

Літературний редактор і коректор *Валентина Янчук*
Художнє оформлення і макет *Євгена Коваля*
Відповідальний за випуск *Олександр Ткачук*

Сергійчук В. І.
С32 **Переяславська рада – трагедія України і програш Європи.** – К: Діокор, 2003. – 136 с.
ISBN 966-8331-07-9

Нова книга відомого українського історика Володимира Сергійчука піднімає проблему Переяславської ради та її ролі в подальшому розвитку України. Ця історична подія, що протягом століть використовувалась як політична спекуляція Російської імперії, потребує нового осмислення та очищення від міфологічних нашарувань. Автор розглядає передумови, причини й наслідки появи статей Богдана Хмельницького, що були пізніше знехтувані й перекручені московським самодержавством.

Книга розрахована на широке коло читачів.

ББК63.3 (4УКР) 45

© В. Сергійчук, 2003
© Є. Коваль, художнє оформлення, 2003

ISBN 966-8331-07-9

Вступне слово

Протягом XX століття російський імперіалізм різних забарвлень намагався реанімувати ідею "Третього Риму" під будь-якими вивісками. Вихід до Адріатики і на Ельбу на завершальному етапі Другої світової війни на якийсь час таки втілив у життя цю концепцію. Однак, не витримавши конкуренції з цивілізованою Європою, вона вже буквально через кілька років почала розсипатися – відтак у 1991 році стався той розвал, який є закономірним для всіх штучно утворених політичних химер.

Інтуїтивно відчуваючи вже крах своїх імперських ідей, але ще не усвідомлюючи цього реально, наші північно-східні сусіди знову заговорили про "Великую Россию", якої вони без України ніколи не мислили – зрештою, це й неможливо. Проте всі дотеперішні зусилля, вжиті новітніми "единонеделимцами", – політичні, економічні, духовні – виявилися недостатніми. Тож довелося витягувати на світ стару ідеологему про нібито одвічне прагнення українського народу про возз'єднання з російським, яке начебто завершилося 1654 року на Переяславській раді. Після цього, мовляв, нашим предкам московські царі надали такі права і вольності, якими, за словами Петра I, ніякий інший народ у світі "похвалитися не может".

За роки української незалежності всі бажаючі мали змогу значно більше довідалися про той "вікопомний акт", не забороняють тепер і слів безсмертного Кобзаря, звернених 1843 року з Березані до того, хто присягав на вірність єдиновірному православному московському цареві в переяславській церкві:

...Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
на свою Вкраїну...

.....
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала.
У колисці б задушила,
Під серцем приспала...

Тож ці слова Тараса Шевченка змушують задуматися: чому наш національний Пророк кинув такі важкі звинувачення на адресу Богдана Хмельницького, котрий відродив нам українську державу в середині XVII століття? Зрештою, що ж відбувалося на тій Переяславській раді, чому на неї погодився Великий Гетьман і що сталося після неї?

Вірили в єдиновірного, православного...

З того часу, як у 1453 році впала Візантійська імперія і православні патріархи зачастили за милостинею до Москви, вони завжди недвозначно натякали українцям, що єдиним захисником і покровителем для них може бути лише князь-самодержець. Особливо ж така ідеологічна обробка наших предків посилилася після того, як у 1492 році в "белокаменной" взяли курс на втілення в життя концепції "Москва – Третій Рим, а Четвертому Риму не бувати".

Зрозуміло, що найбільший вплив ідеологема щодо єдинопокровительства московського князя, а потім і царя, над українською людністю мала на запорозьке козацтво, яке завжди супроводжувало східних патріархів через свої володіння до московського кордону. Тож цілком закономірно, що вже після перших успішних битв проти польської шляхти навесні 1648 року Старший Війська Запорозького Богдан Хмельницький звернувся до московського царя за допомогою. 8 (18) червня 1648 року він передає через жителя Стародуба Григорія Климова, затриманого біля Києва, листа до Олексія Михайловича, "найяснійшого, велможного і преславного цара московского, а нам велце милостивого пана і добродія", з повідомленням про здобуті перемоги і проханням допомоги. Зокрема, в листі запевнялося: "...Єслі би била на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тоє наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашой царской велможности готовисмо, до которогосмо з найнижшими услугами своїми, яко найпилне ся отдаємо. А меновите будет то вашому царскому величеству слишно, єслі ляхи знову на нас схотят наступати, в тот же час чим боржей поспешайся із своєй сторони на їх наступати, а ми їх за божею помощу отсул возмем..." (Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 49).

Козацька старшина, крім цієї оказії, вирішила також передати листа до севського воєводи Замятні Леонтьєва, в якому також просила підтримки (там само. — С. 51).

А в листі Богдана Хмельницького до хотмижського воєводи Семена Болховського від 20 (30) червня 1648 року вже висловлюється жаль, що "к тому часу рат ваша не поспіла, а тепер іж господ бог помог нам того неприятеля звоєват, теди даємо вам знат, єсли би другим разом зхотіли з нами воєват, хочете ль нам бит приятелями, теди нам на помоч прибивайте" (там само. — С. 54—55).

11 (21) липня аналогічний лист передається через московського гінця Івана Трифонова до путивльського воєводи Никифора Плещеєва. Останній, за задумом козацької старшини, мав вплинути на свого царя, "штобы он... на ляхи ішов воєвати", оскільки, мовляв, "тепер час маєт" (там само. — С. 57).

Сподівання на підтримку з боку московського царя мало відповідне ідеологічне підґрунтя: протягом багатьох років православні патріархи, переїжджаючи через Україну за милостинею до Москви чи вже повертаючись з нею, постійно переконували наше козацтво в тому, що єдиним спасителем українського народу перед наступом польської шляхти може бути лише єдиновірний православний самодержець.

Як же тепер відгукнувся Олексій Михайлович на прохання українського козацтва? Він вичікував. Зрештою, не в його інтересах було надавати збройну допомогу запорозькому козацтву, бо відродження й утвердження української державності внеможливлювало концепцію витворення з Московського князівства "Третього Риму", до складу якого мали увійти всі землі колишньої Київської Русі аж по Віслу.

Крім того, Москва від 1634 року мала мирний договір з Річчю Посполитою, який Олексій Михайлович не хотів ламати.

Запідозривши московську сторону в таємній змові з поляками проти козацтва, оскільки на три листи не було ніякої відповіді, 24 липня (3 серпня) 1648 року Богдан Хмельницький у різкій формі пише до путивльського воєводи Никифора Плещеєва: "...Жеби єсте на нас, на свою віру православную хрестиянскую, міли міч подняти, а ми будем бога прохати, же так же потіхи не однесете, як і хто інший латво нам, кулко бившися межи собою, помирится, а помирившися, на вас обернутся, же за зраду вашу бог вас потлумит. Ми вам зичили всего доброго і цареви вашому панованя і кролевства полского. А при том як себі хочете, так і починайте, хоч за ляхами, хоч за нами, то вам волно" (там само. — С. 64).

Очевидно, прочитавши це звернення Богдана Хмельницького, Олексій Михайлович 7 (17) серпня 1648 року доручив Плещеєву запевнити українського гетьмана, що Московська держава не виступить проти українського козацтва на боці Польщі (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. II. — С. 74).

Але православне українство сподівалося на реальну допомогу військовою силою, бо ж саме оборонцями їхніх прав перед поляками завжди виставляли їм московських правителів царгородські та інші східні патріархи. Відсутність такої допомоги викликала велике незадоволення серед українського козацтва. Мабуть, саме з огляду на таке ставлення Москви до українського національно-визвольного руху Богдан Хмельницький, пішовши з військом у похід на захід, більше не звертається до Олексія Михайловича.

Після тріумфального повернення до Києва з-під Замостя в грудні 1648 року Богдан Хмельницький зустрічається з єрусалимським патріархом Паїсієм. Користуючись поїздкою останнього до Москви, гетьман, цілком ймовірно, знову пробує схилити на свій бік Олексія Ми-

хайловича через провід православного духовенства. Пошук допомоги та союзників у боротьбі з Польщею, за словами Михайла Грушевського, було складовою й найактуальнішою частиною політики Богдана Хмельницького в цей час. Тим паче, що духовенство та інтелігентні кола Києва висловлювалися за московського царя як бажаного спільника й протектора. Відтак з Паїсієм до Москви відправляється перший офіційний козацький посол полковник Силуян Мужиловський. До речі, він розповідав дякам Посольського приказу, що "гетман де Богдан Хмельницкий о том с патриархом говорил, чтоб он, еросалимский патриарх, будучи у царского величества, посоветовал с московским патриархом і иными духовными людьми о том, можно ли царскому величеству за вечным ускончаньем за них, Войско Запорожское, для православные веры вступится и стояти и полякам их не выдавати" (цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1913. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 136).

Щоправда, у листі до царя від 8 (18) лютого 1649 року Богдан Хмельницький знову дорікає за відсутність збройної допомоги з його боку. Зокрема, український гетьман зазначав: "Писали есмо двожды до твоего царского величества через посланца воеводы путивльского и через посланца воеводы севского, чтобы царское твое величество благословил на лятцкую землю войскам своим от Смоленска наступить, чтобы большей над нами, христианы, власти не имели и крови нашие, которую от колких сот лет проливать тиранско, сиречь мучительско почали, не проливали. А мы отсюду на оных неприятелей наших наступали и за божиею помощию збили, чтоб ваше царское величество был над нами государем и царем православным, а не иноверцы, яко самодержца, но мы на те два листы ведомости никакие не имели, аж ныне отдана нам грамота твоего царского величества через гонца Василья Михайлова, в которой объявляючи, желаешь, чтоб есмы в покое жили

с ляхами и с княжеством Литовским..." (Документи Богдана Хмельницького. — С. 94).

Посередництво Паїсія не мало успіху: московський цар не зважився розірвати договір із Польщею й не дав Україні ні військової, ані дипломатичної допомоги. Виправляючи свого посла Григорія Унковського до Богдана Хмельницького в березні 1649 року, він не взяв на себе обов'язку подати збройну допомогу українському народові. В наказі Унковському, зокрема, зазначалося: "А будет гетман учнет ему, Григорью, говорити, что писал он, гетман, к царскому величеству в листу своем царского величества з гонцом з Васильем Михайловым, чтоб он, великий государь, послал своих, царского величества ратных людей под Смоленеск, и Григорью говорити: у великого государя нашего у его царского величества с Коруною Польскою и Великим княжеством Литовским вечное докончанье, и ему, великому государю нашему его царскому величеству, ратных людей под Смоленеск за вечным докончаньем послать не доведетца" (Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 139).

Позиція московського царя чітко виражалася ось у такому пункті інструкції Унковському: "Будет у нево, гетмана, и у всего Войска Запорожского с поляки договор учинитца на том, что Войску Запорожскому быти в подданстве за великим государем нашим за его царским величеством без нарушения вечного докончанья, и великий государь наш его царское величество его, гетмана, и все Войско Запорожское пожалует, под свою царского величества высокую руку принять велит" (там само. — С. 140).

Тобто українському народові пропонувалося випрошувати в поляків дозвіл на перехід у підданство православного царя. Інший варіант "допомоги" Москви полягав у тому, щоб гетьман і Військо Запорозьке послали своїх послів до Польщі просити, аби "ево великого государя обрали на Корону Польскую и на Великое княжество Литовское государем" (там само. — С. 151).

Уважне ознайомлення з інструкцією для Григорія Унковського дає підстави зробити висновок, що московський посол мав зовсім інше за своє головне завдання в посольстві до Чигирина. Ось що він мав робити в гетьманській столиці: "А покаместа Григорей у гетмана у Богдана Хмельницкого побудет, и ему проведати тайно, что у них ныне с поляки и с литвою делаетца и чево меж ими вперед чаять, миру или войны. И которые послы присыланы от короля и от панов рад корунных, воевода браславской Адам Кисель с товарыщи, к гетману, и те послы отпущены ли, и о чем они приходили, и на какой мере о миру хотели договор учинить, и с чем отпущены. И после того и от панов рад от корунных и от литовских послы к гетману прихаживали ль и будет приходили, и о чем приходили и с чем отправлены и на чем у них с поляки дело положено. И своих послов гетман к панам раде посылыл ли, и о каких делех посылал, и с чем те ево послы от панов рад отпущены и из иных которых государств послы у гетмана бывали ль, и будет были, и о чом приходили и с чем отпущены..." (там само.— С. 142).

Тож даремно переконував Богдан Хмельницький царського посла в слушності спільного виступу проти польсько-литовської шляхти. Що "без нашего Запороского Войска везде они, поляки и литва, будут худы, а в тех войнах сильны были нашим Запороским Войском. А ныне спеет великого государя его царского величества счастье, дарует ему господь безо всякого накладу такое великое государство и множество ратных людей" (там само.— С. 152).

Зрештою, гетьман прямо висловився: "Мним себе, что великому государю мы, православные християне, не годны и милостив к нам быти не хочет и от своей милости нас отгоняет, в нашем разаренье ратными людьми не помогает" (там само.— С. 152).

Такої гіркоти у висловах гетьману додавало й те, що донські козаки відмовилися, як і навесні 1648 року, йти спільно із запорожцям проти польської шляхти, оскільки, мовляв, "они без государева указу помочи дать не смеют".

І все ж український гетьман ще сподівався на збройну підтримку московського царя. Аби переконати його в необхідності виступити спільними силами проти Речі Посполитої, Богдан Хмельницький на початку травня 1649 року відправляє до Москви своїм послом чигиринського полковника Федора Вешняка, "чтоб с вашим царским величеством изустно розговорил и всю истину исповел. Которому во всем ваше царское величество поверя, нас, слуг своих, до милости царского своего величества прийми, и благослови, яко православный государь, рати своей на наступцов наших и на веру православную наступити. А мы в божий час от сих краев противо их пойдем и имеем в бозе надежду, что тот неприятель наш и до конца не будет потешен" (там само.— С. 118).

Полковник Вешняк мав аудієнцію у московського царя 5 (15) червня 1649 року. Прийнявши подарунки від Богдана Хмельницького і вислухавши промову українського посла, Олексій Михайлович пообіцяв дати відповідь у своїй спеціальній грамоті для гетьмана. Її було вручено Федору Вешняку на відпускній аудієнції 13 (23) червня 1649 року. Проте нічого нового в ній не було. Нагадавши ще раз про домовленості між своїм батьком і покійним польським королем Владиславом IV, Олексій Михайлович повторив уже відоме козацькій старшині: "И нам, великому государю, за тем вечным докончаньем на литовскую землю войною наступить и ратей наших послать и вечного докончанья нарушить немочно. А будет королевское величество тебя, гетмана, и все Войско Запорожское учинит свободны без нарушенья вечного докончанья, и мы, великий государь наше царское величество, тебя, гетмана, и все Войско Запорожское пожалуем, под нашу царского величест-

ва высокую руку приняти велим" (Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 209).

Таким чином, на збройну допомогу Московської держави Богдану Хмельницькому розраховувати не доводилося. Тож в Україні нездійснення планів повного розгрому шляхетської Польщі в 1649 році пов'язували не лише зі зрадою кримських татар, але й з відмовою в допомозі з боку єдиновірної Москви. З огляду на це в середовищі козацької старшини почали зароджуватися плани стосовно покарання московського царя за лицемірну поведінку. Про це чітко заявив і сам гетьман, приймаючи 9 (19) вересня 1649 року посланців путивльських воєвод. Ті відписували до Москви, що Богдан Хмельницький говорив з ними дуже жорстко: "А приказывал де с ними с грозами, велел нам, холопем твоим, сказать словесно: не токмо де, что их литовские люди твоею государевою землею за межею владеют, ждали б де мы, холопи твои, ево к себе в гости под Путивль вскоре" (там само. — С. 252 — 253).

Коли ж представники з Путивля почали нарікати на переселення українців за польський рубіж, гетьман розлютився й почав погрожувати військовим походом на терени Московської держави: "Вы де за дубье да за пасеки говорите, я де все и городы московские и Москву сломаю" (там само. — С. 253).

При цьому погрози висловлювалися й на адресу Олексія Михайловича: "Хто де и на Москве сидит, и от де от меня на Москве не отсидитца" (там само. — С. 253).

У гнівному запалі український гетьман називав посланців з Путивля "лазутчиками", тобто шпигунами: "Ездите де вы не для росправы, для лазучества". А наприкінці аудієнції заявив їм, "что говорит про то не тайно, что подлинно де идет он на твое Московское государство войною тотчас под Путивль и на иные твои государевы украинные городы и под Москву. Велел де нам, холопем твоим, сказать про то имянно, и выслал де их из города нечестьем, а

сказал: "довелись де было до смертной казни, и я де вам ту смерть отдаю, а лутчи де вас я королевских послов казнил" (там само. — С. 253).

Про нещирість московського царя щодо військової допомоги українському народові гетьман прямо скаже і Арсенію Суханову, котрий, супроводжуючи єрусалимського патріарха Паїсія, відвідає Чигирин у середині листопада 1649 року. Коли посланець царя почав захищати Олексія Михайловича, мовляв, той не може "итить на ляхов, преступить крестное целование и нарушить вечное мирное постановление", то гетьман за столом привселюдно заявив: "Отче Арсение, посылал я к его милости государю царю послов своих, и мне все то в стыд и ни в чем пользы нет" (там само. — С. 188).

А потім додав, звертаючись до московського гостя: "Ты, отче Арсение, говоришь, что государь благочестивой мирное постановление преступить не хочет ради крестного целованья; во то ж ляхи так преступают, а папа в том их разрешает... если в том государь себе грех вменяет, на такое дело благословят ево, государя, 4 вселенские патриархи со всем своим православным освященным собором, и бога молить за него, государя, станут вся греческая страна и вси православнии. И в той клятве ево, государя, розрешати простят и сверх тово и богомольцы за него, государя, вси будут. То мне ведомо..." (там само. — С. 189).

У такому ж жорсткому тоні вів Богдан Хмельницький розмову і з московськими послами Григорієм Неронов им і Григорієм Богдановим 22 листопада (2 грудня) 1649 року. Особливо ж нарікав на залежних від Олексія Михайловича донських козаків, котрі тоді, за словами гетьмана, "учинили ему беду и досаду великую". Йшлося про те, що відмовившись подати українству збройну підтримку у війні проти поляків, донські козаки, незважаючи на прохання Богдана Хмельницького, напали на татарські улуси й поруйнували їх. Зрозуміло, що кримський хан як

союзник українського гетьмана в антишляхетській боротьбі був дуже незадоволений, прислав до нього гнівного листа, оскільки останній гарантував Іслам-Гірею лояльність донського козацтва на період виступу татар проти поляків.

Оскільки "ему досадили донские казаки", то Богдан Хмельницький тоді заявив московським послам: "И он, гетман, на донских казаков крымскому царю помочь учинить хочет, чтоб донских казаков впредь не было для того, что те донские казаки делают, забыв бога и православную християнскую веру, помочи им не учинили, а крымского царя с ним, гетманом, ссаривают, чтоб им крымский царь впредь помочи не чинил" (там само.— С. 270).

Але не тільки виливав свій гнів український гетьман на віроломних донських козаків. Не міг він, зрозуміло, забути і про те, що Москва зі свого боку також не подала збройної допомоги. Тому у його виступі дісталося і цареві. Зокрема, Богдан Хмельницький "говорил такие речи сердито гораздо": "Да и царское величество помочи им ратными людьми не подал и за християнскую веру не вступился. А будет де царское величество ево, гетмана, и Запорожского Войска не пожалует, а учнет за тех донских казаков стоять и вспоможенье им чинить, и он де будет и царского величества на украинные городы с крымским царем вместе наступать" (там само.— С. 270).

Проте й такі заяви на московського царя не діяли. Він витримував свою концепцію про взаємне знекровлення як Речі Посполитої, так і Гетьманщини й надалі. Природно, таке ставлення православної Москви стосовно допомоги українському козацтву змушувало його знову звертатися за нею до неправославних. Про це гетьман і виговорював царському послові Василю Унковському в жовтні 1650 року: "И никоторый православные християнские веры государь над нами не умилосердился, от них, проклятых, оборонить не позволил. И я де и все Войско Запорожское и по неволе крымским царем учинился в приязни, да и турской царь и паши ко мне пишут, хотят быть со мною в згоде, а мне де с ними в неприятстве и не в згоде быть нельзе: они мне сами на врагов наших помогают... И великий государь ево, гетмана, и Войско Запорожское своим царским жалованьем не пожаловал, под свою государеву высокую руку и городов принять и своими царского величества людьми на неприятелей их никакие помочи учинить не изволил" (там само.— С. 429).

Ось у таких зверненнях про допомогу і в таких царських відповідях українському гетьманові продовжували розвиватися українсько-московські відносини: Військо Запорозьке кривавилося у жорстокій війні, а єдиновірний православний цар відбувався в черговий раз відмовкою на неможливість розірвати підписаний у 1634 році мирний договір з поляками. І лише восени 1653 року, коли Україна виснажилася до краю, в Москві ухвалюється рішення взяти її під високу государеву руку.

Сталося це саме в той час, підкреслював відомий дослідник Андрій Яковлів, коли Богдан Хмельницький із військом і союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків. Війна тоді почалася сприятливо: польське військо було затримане під Жванцем, в Україну не пущене і майже оточене. Та, як і під Зборовом, нестійкий союзник, татари, і на цей раз у важливу годину зрадили, взяли у короля викуп — 100 тисяч злотих і право ясиру з 12 міст — та поставили умову, щоб король замирився з Хмельницьким на основі Зборівського договору. В цих переговорах Хмельницький участі не брав і після замирення повернув із військом до своєї бази.

Таким чином військова акція цього року проти поляків скінчилася без позитивного наслідку, лише зайвий раз показала, що будувати якісь плани на майбутнє, спи-

раючись на допомогу такого ненадійного союзника, як татари, річ непевна й небезпечна. З другого боку, широко закроєний перед цим план спілки з Волощиною, Семигородом і Мунтянами, за згодою султана, який почато було здійснювати, закінчився, як відомо, катастрофою в Сучаві. Нарешті, остання мобілізація в Україні показала, що населення, виснажене постійною війною, позбавлене можливості хоч би короткої перерви для відпочинку, не в силі вже само провадити дальшу боротьбу з поляками. Тому перед Хмельницьким та його дорадниками постала дилема: або капітуляція перед Польщею з утратою всього, що було придбано тяжкою шестилітньою боротьбою, або ж порятунок через союз із Москвою, хоч би й не даром, а на певних умовах. Ситуація була дуже важкою, з кожним днем небезпека збільшувалась. Це добре розумів Хмельницький, і це без сумніву тяжіло над ним та примушувало при переспрaвах із Москвою йти на такі уступки, яких би він при іншій ситуації, певне, не зробив.

Добре зрозуміла й з вигодою для себе використала цю ситуацію Москва, яка будь-що своєю політикою очікування та зволікання справи союзу навмисне цю ситуацію утворила. Як визнавав один з найавторитетніших російських істориків професор Василь Ключевський, Москва навмисне вичікувала, щоб Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більш слухняним "підданим" московського царя.

Слушними є тут і слова Михайла Грушевського: "Весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності... здатна бути опозицією Москві".

Але на початках Хмельниччини Москві не було вигідним втягуватися в цю війну. Православний цар думав про інтереси своєї держави, які вимагали включити до

складу майбутнього "Третього Риму" колишню територію Київської Русі аж по Віслу.

З огляду на такі напрямки політики Москви можна розуміти, чому спеціальне посольство, яке складалося з "ближнього боярина" Василя Бутурліна, окольничого Івана Алфер'єва і думного дяка Ларіона Лопухіна з Москви вислано 9 (19) жовтня 1653 року, а не влітку 1648.

Якби Україна знала...

Московське посольство приїхало до Переяслава 31 грудня і чекало гетьмана до 6 (16) січня 1654 року — до того дня, коли Богдан Хмельницький сюди приїхав. Наступного дня прибув генеральний писар Іван Виговський, полковники та сотники.

Як повідомляється в статейному списку московського посольства*, 7 (17) січня прислав гетьман до Василя Васильовича Бутурліна і товаришів переяславського полковника Павла Тетерю — щоб йому, гетьманові, з ними побачитись, але грамоти при тім не передавати і промови ніякої не виголошувати. Представники Москви переказали через полковника, що, мовляв, раді бачитися з гетьманом, а місце зустрічі хай визначить сам гетьман.

Під вечір у виділену для московських послів резиденцію приїхали генеральний писар Іван Виговський та полковник Павло Тетеря, а невдовзі тут появився і гетьман Богдан Хмельницький. Боярин Василь Васильович Бутурлін та його товариші насамперед сказали: прислані вони від великого государя царя, великого князя Олексія Михайловича, всієї Росії самодержця і многих держав государя і обладателя, з повним государевим милостивим указом, згідно з чолобиттям гетьмана і всього Запорозького Війська, і завтра, 8 січня, мають вони передати гетьманові государеву грамоту і сказати государів милостивий указ на розправнім дворі, а після того, як грамота буде передана і государів милостивий указ буде сказаний, того ж дня мають іти до церкви, і гетьман, полковники й інша старшина і всякі люди мають присягти на ім'я московського царя.

* *Подається в перекладі на українську зі збереженням стилістичних особливостей оригіналу.— В. С.*

Вислухавши ці слова, гетьман заявив, що великому государеві, цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Росії самодержцеві, вони служити всіма душами своїми і голови свої за государське многолітнє здоров'я покладати, і присягу государеві вчинити 8 січня й у всім згідно з государевою волею бути готовими. Завтра рано полковники всі будуть у нього, і він, поговоривши з ними, прибуде на розправний двір: вислухавши государеву грамоту і милостивий государів указ, треба буде йому поговорити з полковниками, а поговоривши з полковниками й старшиною, йтимуть до соборної церкви і вчинять присягу государеві.

Наступного дня, опівдні, від Богдана Хмельницького приходив генеральний писар Іван Виговський і казав бояринові Василеві Васильовичу Бутурліну з товаришами: була у гетьмана потайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами; і полковники, судді й військові осавули під государеву високу руку піддалися.

Одразу ж після таємної ради, яку мав гетьман з своїми полковниками зранку, о другій годині дня бито в барабан на збір усього народу, щоб чути раду про справу. І як зібралось велике множество всякого чину людей, вчинено велике коло для гетьмана і полковників, а потім і сам гетьман вийшов під бунчуком, а з ним судді і осавули, писар і всі полковники. І гетьман став серед кола, а військовий осавул велів усім мовчати. І по тому, як усі затихли, почав гетьман говорити мову до всього народу: "Панове полковники, осавули, сотники і все Військо Запорозьке і всі православні християни! Відомо це вам усім, як нас Бог звільнив з рук ворогів, що гонили церкву Божу і озлобляли все християнство нашого східного православ'я, так що вже шість літ ми живемо в нашій землі без государя в неустанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами, які хочуть викорінити церкву

Божу — аби ім'я руське не пом'янулося на землі нашій, і це нам уже вельми докучило, і бачимо, що не можна нам більше жити без царя.

Тому нині зібрали ми раду явну всьому народові, аби собі вибрали государя з чотирьох, котрого хочете. Перший цар турецький, що багато разів через своїх послів закликав нас під свою власть; другий цар кримський; третій король польський — він, як самі захочемо, і тепер ще нас у першу ласку прийняти може; четвертий — православний государ Великої Росії, цар і великий князь Олексій Михайлович, самодержець всієї Росії, східний, котрого ми вже шість літ безнастанними нашими благаннями просимо. Тут котрого хочете вибирайте. Цар турецький — бусурмен, всім вам відомо, як братія наша, православні християни, греки, біду терплять і в якім пробувають утиску від безбожних. Кримський хан також бусурмен, котрого ми, по нужді в приязнь прийнявши, які незносні біди прийняли єсьмо! Яка неволя, яке нещадне християнської крові пролиття і тіснота від польських панів — нікому з вас не треба казати: самі ви знаєте, що краще жида і пса вони вважали, аніж нашого брата християнина. А православний цар християнський, великий государ східний з нами одного благочестивого грецького закону, єдиної віри, єдино тіло єсьмо церкви по православ'ю з Великою Росією, головою маючи Ісуса Христа. Той великий государ християнський, пожалувавши незносного озлоблення православної церкви в нашій Малій Росії, шестилітніх безупинних наших благань не відкинувши, тепер милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх великих ближніх людей до нас з царською ласкою своєю прислати зволив. Його коли ми щиро полюбимо, крім його царської високої руки благотишнійшого пристановища не знайдемо. А коли хто з нами не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!"

Після цих слів весь народ закричав: "Волимо під царя

східного православного міцною рукою в нашій благочестивій вірі умирати, аніж ненависнику Христовому поганинові дістатись!"*

Тоді полковник переяславський Тетеря, ходячи в колі, на всі сторони запитував: "Чи всі ви так призволяєте?" Сказали всім народом: "Всі однодушно". Потім гетьман мовив: "Буде так! Нехай Господь Бог наш скріпить під його царською міцною рукою". А народ за ним одноголосно гукнув: "Боже утверди, Боже укріпи, абисьмо вовіки воєдинно були!"

І після того писар Іван Виговський, прийшовши, говорив, що козаки й міщани всі під государеву високу руку підклонились.

Так подається в статейному списку московського посольства. Однак треба мати на увазі, що правдивість та об'єктивність цих документів, наголошував Андрій Яковлів, давно вже були запідозрені. При цьому він посилається на відомого піддячого Посольського приказу Московської держави Григорія Котошихіна, який висловився про ці документи та про авторів їх так:

"Пишуть они (агенти московського уряду) в тех статейныхъ спискахъ не противь того, какь говорено, (но) прекрасно, разумно, вислављючи свой разумъ на обманство, черезъ чтобъ достать у царя себе честь й жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о томъ, кто на нихь можеть о такомь деле объявить".

* *Є й інші свідчення про ставлення українського народу до підданства московському цареві. Зокрема, славний український богослов і проповідник черкаський протопоп Федір Гурський виступаючи з протестом проти союзу з Московською державою, заявив: "Від трьох царів отсе прийшли дарунки для українського народу... У що загорнуто оті дари, в те вбереться й нарід, що на них спокуситься. Дари польські вкриті килимами, то й наш нарід матиме килими з поляками; турецькі дари в єдваб загорнуто, то й нарід у єдваб убереться; московські дари вкрито рогожою, то й нарід наш, із Москвою злучившися, вбереться в рогожу й під рогожу піде..." (цит. за: Андрієвський В. В десяту річницю. 22.1.1918-22.1.1928.— Каліш, 1928.— С. 7).*

Можна переконатися з статейного списка московського посольства до Переяслава, що подібним чином складався і цей текст. Особливо ж хотів боярин Бутурлін довести, як він обороняв честь царя, коли українська козацька старшина почала вимагати присяги від імені Олексія Михайловича.

Справді, в статейному списку цьому питанню присвячено багато уваги, оскільки від розв'язання його залежала подальша доля Переяславської ради.

Статейний список про це докладно розповідає: того ж дня гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, обозний, суддя, полковники, осавули військові, сотники й отамани у боярина Василя Васильовича Бутурліна з товаришами на розправнім дворі були. І боярин Василь Васильович говорив гетьманові Богданові Хмельницькому промову: "Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, прислав до тебе, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, і до всього Війська Запорозького свою, царського величества, грамоту".

І ту государеву грамоту боярин Василь Васильович гетьманові віддав, а гетьман ту государеву грамоту прийняв з великою радістю, а прийнявши, поцілував, розпечатав, віддав писареві Іванові Виговському прочитати на голос при всій старшині Війська Запорозького і всяких людях. І писар Іван Виговський прочитав ту государеву грамоту всім людям явно. Гетьман і полковники, і всяких чинів люди, вислухавши государеву грамоту, зраділи з милості государевої, і гетьман сказав, що він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким раді великому государеві цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Росії самодержцеві служити щиро і вседушно і за государеве многолітнє здоров'я голови покладати, і готові присягу йому зложити і в усім по його волі бути.

І боярин Василь Васильович мовив: "Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Росії самодержець і многих держав государ і обладатель, жалує тебе, гетьмана Богдана Хмельницького, полковників і все Військо Запорозьке православної християнської віри — велів вас спитати про здоров'я". І потім, як гетьман і полковники за государеву милість чолом ударили і спитали про здоров'я государя царя і великого князя Олексія Михайловича, боярин сказав: "Як ми поїхали від великого государя нашого, царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, він на своїх великих преславних царствах Російського царствія, дав Бог, був в добрім здоров'ї".

І після того говорив гетьманові: "Божою милістю великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович велів тобі сказати: в попередніх роках і до нинішнього 162 року присилали до великого государя нашого ти, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке бити чолом, що пани-рада і вся Річ Посполита повстали на православну християнську віру грецького закону і на святі Божі церкви гоніння велике вчинили і від правдивої православної віри, в котрій ви здавна живете, почали вас відлучати і неволити до своєї римської віри, а по деяких містах в Короні й Литві запечатали благочестиві церкви, в інших учинили унію і всяке чинили над вами гоніння, зневагу і злості нехристиянські. А після того і помирившися з вами — спочатку під Зборовим, а потім під Білою Церквою, в правді своїй не устояли — церкви Божі, що в договорі написано було повернути з унії, не повернули, а котрі, небагато, і повернено, знов потім обернено на унію; хотячи православну християнську віру викорінити і святі Божі церкви до решти зруйнувати, війська свої на вас зібрали і багато городів і міст, і в тих городах і містах святі Божі церкви споганили, зневажили і зруйнували, православних християн духовного і світсько-

го стану багатьох невинно замучили і всяку злу наругу чинили. І ви, не хотячи виріктися благочестивої християнської віри і святі Божі церкви в руїні бачити, по неволі покликали до себе в поміч кримського хана з ордою й почали стояти проти них за православну християнську віру і за святі Божі церкви, а у великого государя нашого милості просите, аби не дав гонителям вашим і клятвовідступникам викорінити православну християнську віру і святі Божі церкви зруйнувати і вас пожалував: велів вас — тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке прийняти під високу руку свою з городами і землями, а ви великому государеві нашому хочете служити і за його здоров'я проти кожного неприятеля стояти вовіки.

І по указу великого государя нашого, його царського величества, переказувано до вас — до тебе, гетьмана Богдана Хмельницького, і всього Війська Запорозького — що у великого государя нашого з Яном Казимиром, королем польським і великим князем литовським, вічна угода і великому государеві нашому, государеві християнському, нарушити вічну угоду без причини не можна було: за ті неправди, які вчинилися з королівської сторони в нарушення вічної угоди, великий государ наш жде з королівської сторони поправи. Коли ж король і пани-рада не зроблять поправи по договору, то великий государ наш терпіти їм не буде, за їх неправду буде проти них стояти, а йому, гетьманові, і всьому Війську Запорозькому дасть милостиве рішення. І ви, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке, великому государеві нашому били чолом: коли б царському величеству не можна було прийняти вас під свою государеву високу руку, то нехай би царське величество за вас уступився, задля православної віри і святих Божих церков, і велів вас помирити через своїх великих послів, щоб вам та згода була певна, — а самі ви миритись не хочете, тому що поляки в правді своїй не стоять. І по указу

великого государя нашого і вашому чолобиттю послано до Польщі, до короля Яна Казимира, великих і повномочних послів, боярина і намісника великопермського князя Бориса Олександровича Рєпніна-Оболенського з товаришами, і велено говорити королеві і панам-радам про ту згоду і посередництво кріпко. І ті великі посли в розмовах говорили панам-радам, щоб король і пани-рада заспокоїли ту усобицю, з вами помирились, православну віру грецького закону не гонили, церков Божих не відбирали і неволі вам в нічім не чинили, а вчинили б згоду по Зборівському договору, і котрі церкви повернені були на унію, і їх віддали б назад. А коли король і пани-рада то вчинять, з вами помиряться, в вірі вам більше не чинитимуть неволі і церкви Божі вернуть вам по давньому, то великий государ наш задля православної християнської віри і святих Божих церков таку уступку зробить: тим людям, за котрими виявилась прописка в іменуванню государським і повинні вони були карі смерті, він велить їх провини вибачити.

Та ще ті ж великі посли царського величества говорили: як обрано Яна Казимира на королівство, він присягав людям духовного і світського чину на тім, що йому в відносинах між різновірцями давати оборону і захист, самому ніяким чином за віру не тіснити і нікому того не допускати, а коли він тої своєї присяги не додержить, то він своїх підданих увільняє від всякої вірності й послушності, і розгрішення з того закляття свого не буде у нікого просити, і не прийме його. І він, Ян Казимир король, і пани-рада то все занедбали, згоди і посередництва відмовили, хочуть віру православну християнську викорінити, церкви Божі знищити, пішли на вас війною при самих же великих послах, а тих послів відправили з нічим.

І великий государ наш, бачивши з королівської сторони таку непоправність і прикрості, вічної згоди нарушення і на православну християнську віру та на святі

Божі церкви гоніння і не хотячи того чути, щоб вам єдиновірним православним християнам бути в останнім знищенні, а церквам благочестивим в упущенні і нарузі від латинян, — велів прийняти під свою високу руку вас, гетьмана Богдана Хмельницького, і все Військо Запорозьке, з городами і землями, свобідних від підданства королеві, через переступлення ним присяги, і велів вам чинити поміч своїми государськими людьми проти кривоприсяжців і хотящих знищити християнську віру. Отже ти, гетьман Богдан Хмельницький, і все Військо Запорозьке, видівши до себе милість і жалування великого государя нашого, аби служилисьте йому і всякого добра хотіли і його милості були певні. А великий государ наш буде вас — тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке — держати в своїй милості і в обороні та охороні від неприятелів ваших".

І, вислухавши мови, гетьман, вся старшина і всякого стану люди за государську милість били чолом. З розправного двору гетьман поїхав з боярином Василем Васильовичем з товаришами каретою до соборної церкви Успіння Пречистої Богородиці.

Коли боярин Василь Бутурлін і гетьман Богдан Хмельницький прийшли до соборної церкви, там зустрів їх при вході переяславський протопоп Григорій і з усіх церков священики й диякони, з хрестами і кадилами, в ризах і проспівали: "Буде ім'я Господнє благословенне однині і довіку".

А як вступили до церкви, то архімандрит Прохор і протопоп Андреян і переяславський протопоп Григорій з усім освяченим собором, убравшися в ризи, хотіли почати слова присяги по служебнику, присланому до них від государя. Але тут сталося несподіване для московських послів: гетьман Богдан Хмельницький зажадав, щоб боярин Бутурлін з товаришами учинили присягу за государя, щоб йому, государеві, не видавать їх, Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке, польському королеві, за них стоять, вольностей не нарушать; хто які маєтності у себе мав, тому всьому бути по давньому — і щоб великий государ пожалував: велів дати свої грамоти на їх маєтності.

Бутурлін з своїми товаришами пробували говорити гетьманові, що в Московській державі давнішим великим государям нашим, царям і великим князям всієї Росії, присягали їх піддані, і великому государеві нашому вони присягають на те, щоб їм великому государеві нашому служити, старатись і щиро всякого добра хотіти. А такого, щоб за государя присягати, не бувало ніколи і надалі не буде: йому, гетьманові, і говорити про це не годилось, бо всякий підданий присягає свому государеві. Нехай вони, гетьман і все Військо Запорозьке, як почали великому государеві служити і про що били чолом, то й довели до кінця і присягли великому государеві по євангельській заповіді, без усякого сумніву. А великий государ буде їх держати в своїм милостивім жалуванні, в опіці, в обороні від неприятелів і в охороні, вольностей у них не відбере, і щодо маєтностей, хто чим володіє, великий государ їх пожалує — звелить володіти їм по-давньому.

Вислухавши ці слова, Богдан Хмельницький сказав, що він поговорить з полковниками і всіма людьми, які тепер при нім, гетьмані, і, вийшовши з церкви, пішов на подвір'я до переяславського полковника Павла Тетері, де говорив з полковниками і всіма людьми дуже довго. Згодом прислав до церкви полковників: переяславського Павла Тетерю та миргородського Григорія Сахновича, і ті говорили те ж саме, щоб московські посли присягли за свого государя.

Проте Бутурлін залишався на своєму: це діло непристойне, щоб присягати їм за государя, ніколи того не було звичаю, щоб за государів піддані присягали, а присягають піддані государеві. Полковники говорили, що польські ко-

ролі підданим своїм завжди присягають. У відповідь на це московські посли казали: польські королі чинять присягу своїм підданим, того за взірець ставити не годиться, бо ті королі невірні і не самодержці, а в чому присягають, того ніколи не сповняють. А у попередніх великих государів, благочестивих царів і великих князів, всієї Росії самодержців, також і у великого государя нашого Олексія Михайловича того ніколи не бувало, щоб присягати за них, великих государів. Та й тепер гетьманові і їм, полковникам, говорити про це не годиться, бо государське слово змінне не буває.

Полковники казали бояринові з товаришами: гетьман і ми тому віримо, але козаки не вірять і хочуть, щоб вони їм присягли. На що Бутурлін відповів: "Великий государ наш задля православної християнської віри й святих Божих церков зволив прийняти їх під свою государеву високу руку по їх чолобиттю, і їм треба було пам'ятати государеву милість, великому государеві служити, старатись і всякого добра хотіти, щоб усе Військо Запорозьке до присяги привести, а коли якісь несвідомі люди говорять такі непристойні слова, невідповідні до такого великого діла, то їм треба було показати свою службу великому государеві і таких несвідомих людей в таких словах гамувати". З тим полковники пішли від них до гетьмана.

Після того прийшли до церкви гетьман Богдан Хмельницький і писар Іван Виговський, а з ними полковники, сотники, осавули, отамани й козаки. Гетьман і писар Іван Виговський і полковники сказали бояринові Василеві Васильовичу з товаришами, що вони у всім покладаються на государеву милість і готові по євангельській заповіді вчинити великому государеві присягу всією душею, і голови свої за государське многолітнє здоров'я складати раді. А про свої справи будуть вони, гетьман і все Військо Запорозьке, бити чолом великому государеві.

Того ж дня боярин Василь Бутурлін з товаришами при-

вели під високу государеву руку гетьмана Богдана Хмельницького, писаря Івана Виговського, обозного, суддів і осавулів військових, полковників і все Військо Запорозьке. Гетьман Богдан Хмельницький, писар Іван Виговський, обозний, судді, осавули військові й полковники вчинили присягу государеві в тім, щоб їм з землями і городами бути під государевою високою рукою навіки невідступно. А приводив до присяги по служебнику архімандрит Прохор. Слова присяги гетьман, писар, полковники й інша старшина говорили зі слізьми і обіцяли служити великому государеві Олексію Михайловичу, государині Марії Ілічні, благовірним царівнам і государським дітям, котрих Бог дасть государям, щиро добра хотіти і в усім бути в государевій волі без усякого сумніву, як то в присязі написано.

Учинивши присягу, гетьман з соборної церкви поїхав з боярином Василем Бутурліним каретою на розправний двір, а полковники і всякі люди йшли пішо. Там московські посли віддали гетьманові Богданові Хмельницькому государеве жалування: корогву, булаву, ферезію, шапку і соболі.

Писареві Іванові Виговському, полковникам, осавулам і обозному, що були тоді, царське жалування роздано згідно з указом. Гетьман, писар, полковники, обозний, судді, осавули військові і сотники його прийняли з радістю і били чолом за государеву ласку. Від розправного двору до свого двору гетьман Богдан Хмельницький велів государеве жалування — корогву — везти перед собою розгорнувши, а сам ішов за корогвою в государевім жалуванні — в ферезії й шапці, з булавою, пішо. І писар, полковники і багато всяких людей ішли за ним так само пішо до двору. А присягу государеві з гетьманом і писарем вчинили судді, осавули військові, обозний і полковники.

Наступного дня боярин Бутурлін з товаришами були в соборній церкві, архімандрит з усім освяченим собором приводили до присяги сотників, осавулів, писарів, ко-

заків і міщан. І решту полковників і всякої старшини і козаків, які перебували в Переяславі, міщан і всякого чину людей теж привели до присяги. А скільки людей приведено до присяги і хто саме, це поіменно записано докладно в книгах.

Ось так переповіли московські посли перебіг Переяславської ради (Воссоединение... — Т. X. — С. 215—234).

Присягали на незвіданість

Після Переяславської ради московські посли кинулися чимдуж приводити по церквах українське суспільство до присяги. Розрахунок був на те, аби цілуванням хреста зв'язати угоду на вірність цареві — це б давало йому підставу для майбутнього звинувачення в клятвовідступництві. Хоч сам митрополит Київський Сильвестр Косів із своїм найближчим оточенням відмовився тоді присягати — і зробив це під примусом лише в січні 1657 року.

А гетьман із старшиною, провівши в наступні дні наради з московськими послами, почав готувати свій проект угоди з царем. Цей документ, яким віні бачив статус України під протекторатом московського царя, увійшов в історію під назвою "Статті Богдана Хмельницького" (див. Додаток 1).

Наголошуємо, цей документ до нас в оригіналі не дійшов, а є так званим "списком с беларусского письма", який витворили дяки Посольського приказу Московської держави. Тому цілком справедливо зазначав Андрій Яковлів, що численні списки "Статей Богдана Хмельницького", які до нас дійшли, справедливо викликають підозру щодо їх автентичності; написані не мовою оригіналу, вони дають привід для суперечок при тлумаченні їх тексту. Уважний аналіз засвідчує, що це є, як правило, вільні переклади, а то й перекази змісту різних актів, українською мовою писаних, пересланих від Б. Хмельницького та інших урядовців Гетьманщини.

Чи так воно відбулося в дійсності, не знаємо, бо бракує будь-яких офіційних документів з українського боку. На підставі вказівок деяких пізніших документів та записів, підкреслював Андрій Яковлів, викликає сумнів один дуже важливий момент: чи московські посли склали присягу за царя, чого домагалися гетьман, старшина й козаки, чи вони обмежилися лише обіцянкою, скріпленою царським

словом, що цар не буде прав і вольностей порушувати. Що справа з присягою за царя стояла не так або не зовсім так, як то описано в статейному списку, видно вже з тексту самого списку. Але ще більше уваги звертає на себе нагадування, з яким звертався в березні 1654 року Богдан Хмельницький до своїх послів, які відбули до Москви: "Однако помните ваша милость и сами, как Василей Васильевич Бутурлин словом его царского величества нас утвержал, что его царское величество не токмо нам права и привилея, от века даные, подтвердити и при вольностях наших стародавних сохранити, но и паче еще особные свои всякого чину людям показовати имеет милость" (Документи Богдана Хмельницького. — С. 333).

З боку царя висловлювалось побажання, аби посольство до Москви, яке мало вести переговори про затвердження даних статей, очолив сам гетьман. Але Богдан Хмельницький, пославшись на близьку можливість війни, відмовився. Передбачалося, що старшим козацьким послом може бути генеральний писар Іван Виговський. Але й він залишився в Чигирині: послами обрали генерального суддю Самійла Зарудного та переяславського полковника Павла Тетерю. З ними вирушили до Москви також осавул брацлавський Григорій Кирилович, отаман чигиринський Роман Гапоненко та ще один представник старшини — Ілля Харитонович, які мали бути, очевидно, радниками.

Українське посольство, одержавши з рук гетьмана спеціальний лист до Олексія Михайловича, в якому Богдан Хмельницький просив "права, уставы, привилея, и всякие свободы, о державы добр духовных и мирских людей, во всяком чину и преимущества сущих... утвердить и своими грамотами государскими укрепити навеки", 17 лютого 1654 року виїхало з Чигирина. 12 березня воно прибуло до Москви, а наступного дня мало аудієнцію в Олексія Михайловича. Того ж дня і розпочалися переговори про затвердження статей Богдана Хмельницького. Ті з них, що

не викликали заперечень московських бояр, ухвалювались без будь-яких змін з таким формулюванням: "Сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью". В інші, які не влаштовували Москву, цар і Боярська дума вносили зміни, затвердивши пакетом одинадцять статей Богдана Хмельницького. Вони й складають так звані "Березневі статті" (див. Додаток 2).

Як можна переконатися з їх змісту, Війську Запорозькому надається право обирати свого гетьмана, мати власний козацький суд, податки збиратимуть місцеві урядники, реєстр може навіть перевищувати 60 тисяч, тобто, на перший погляд, цар дотримав свого слова, і Україна отримувала можливість жити за своїми законами. Але...

Для того, щоб Україна розвивалася як повноцінна держава, вона повинна була зберегти за собою право на зовнішні зносини, що є обов'язковою умовою такого статусу. П'ятою статею царського документа надавався Війську Запорозькому дозвіл на контакти із сусідніми державами з наступним повідомленням царя про зміст переговорів. Здавалося, це мало б ще раз засвідчити добру волю царя, виконання ним узятих від його імені в Переяславі Бутурліним зобов'язань. Однак вказана стаття мала ще й таке продовження: Війську Запорозькому заборонялося без царського дозволу мати стосунки зі своїми двома найвпливовішими сусідами — Туреччиною і Польщею. А це вже було прямим порушенням царського слова.

Протверезіння козацької наївності: геть від Москви!

Щодо інших питань, які порушувалися в "Статтях Богдана Хмельницького", то реагування московського самодержця на них відбилося в спеціальних грамотах. Зокрема, в першій мовилося:

"И мы, великий государь наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и все наше царского величества Войско Запорожское пожаловали велели им быти под нашею царского величества высокою рукою по прежним их правам и привилиям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, {а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступатись не будут}. А число Войска Запорожского указали, есмя по их же челобитью, учинить спискового 60 000, всегда полное. А буде судом Божиим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самих меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообранному гетману на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем, {а при булаве гетманской старосту Чигиринскому со всеми его приналежностями, которые преж сего при нем были, указали есмя быть попрежнему}. Также и именей казатцких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после казаков осталых у детей не велели, а быти им за ними попрежнему" (Воссоединение... — Т.3. — С. 568—569).

Окремою грамотою Олексій Михайлович підтверджував право на передачу Чигиринського староства на гетьманську булаву, ще однією — закріплювалися права української шляхти. Отже, разом з царськими грамотами "Березневі статті" й були відповіддю московського самодержавця на "Статті Богдана Хмельницького". І в них ми вже чітко бачимо порушення царського слова щодо збереження всіх давніх прав і звичаїв українського народу, які обіцявся іменем Олексія Михайловича зберегти боярин Бутурлін. Особливо ж впадає в око царський вердикт щодо права на міжнародні зносини: Москва взагалі забороняє без її відома мати дипломатичні контакти з найближчими й найбільшими сусідами України Туреччиною та Польщею.

Але ж Богдан Хмельницький саме тому пішов під протекторат єдиновірного православного царя, бо йому і козацькій старшині тоді Україна уявлялася як самостійна держава, і саме завдяки військовій допомозі Москви гетьман сподівався здійснити давній свій задум, про який говорив ще в лютому 1649 року перед польськими комісарами в Переяславі: "Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... За границю на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи" (там само. — Т. II — С. 118).

Тобто йшлося про визволення з "лядської неволі" не лише власне козацької України, але й усіх руських земель Речі Посполитої, залежних від духовної влади київського митрополита, зокрема й на території сучасної Білорусі.

Однак саме тоді, коли білоруські селяни і міщани, вже з 1654 року присилаючи відповідні письмові звернення до українського гетьмана, виявляли бажання бути під протекторатом козацької держави, й починаються конфлікти з представниками царського уряду, які всіляко перешкоджали цьому. На вимогу царя проводилося навіть спеціальне розслідування з приводу того, що козацькі полковники, котрі очолювали полки на білоруському театрі воєнних дій

і організували там військово-територіальний устрій на зразок Війська Запорозького, називалися білоруськими.

Загострення відносин виникає в 1655 році і під Любліном, де московські воєначальники не дозволяють полковникові Данилу Виговському приймати присягу місцевого українського населення на ім'я гетьмана Богдана Хмельницького, змушуючи їх коритися тільки Олексію Михайловичу, бо останній побачив у спільному українсько-московському поході на найзахідніші землі нашого народу можливість уже в 1655 році втілити в життя ідею "третього Риму", тобто розширити московські володіння до Вісли.

Проте найвідчутнішим незадоволенням з боку козацтва була його реакція на підписання Віленського миру між Москвою й Польщею 1656 року. Переговори, під час яких вирішувалася доля України, відбувалися без участі її посольства, яке очолював Роман Гапоненко, — його просто не допустили туди. Тобто московський цар знову зламав свою присягу, у зв'язку з чим на початку жовтня 1656 року в Чигирині, тодішній гетьманській столиці, відбулася загальна козацька рада Війська Запорозького, яка була спеціально скликана для обговорення результатів Віленської комісії. Посли, що повернулися з Вільно, впали до ніг гетьмана й, обливаючись слізьми, говорили: "Погибло тепер Запорозьке Військо, помочі не маємо нізвідки, нема куди прихилити голову. Москва хоче віддати Україну назад ляхам — козацьких послів не допустили до посольського табору, як псів не пускають до церкви" (Акты ЮЗР. — М., 1861. — Т. III — С. 556).

За опублікованими свідченнями очевидців, розповідь послів дуже вразила Хмельницького, який кинувся "як божевільний, як такий, що зійшов з ума". Батько тодішнього генерального писаря І. Виговського клятвенно підтверджував й такі слова гетьмана: "Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від царя! Підемо туди, куди нам вкаже Всевишній, — не тільки під християнського царя, але й під бусурманського" (там само. — С. 556).

Ускладнення в стосунках з Москвою поглиблювалися й далі. Це пояснювалося насамперед тим, що Олексій Михайлович, який за допомогою козацьких полків досягнув визволення московських земель від шляхетського поневолення, а також, зайнявши майже всю Білорусь і Литву, відмовився від подальших воєнних дій, які мали б завершити повне вигнання польських загарбників з усіх історичних українських земель, й погодився на переговори з Польщею, сподіваючись стати і королем Речі Посполитої.

Гіркоти від того, що пізніше сталося у Вільно, козацькій старшині додавало й те, що влітку 1656 року царський посол Василь Кікін, прибувши до Чигирина, загадав гетьману подати свої пропозиції на Віленський з'їзд. Враховуючи це, Хмельницький вимагав, аби кордон з Польщею встановлювався "як за давніх князів руських". При цьому царському послу роз'яснювалося, що "...від початку кордон у великих князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон" (Документи Богдана Хмельницького. — С. 502).

Але московська делегація на чолі з князем Микитою Одоєвським питання про відновлення українсько-польського кордону по Віслу не поставила, заявивши королівським послам: "А быти той Малой Росии и Волыни и Подолю царского величества к Московскому государству по реку Бугу во веки" (Акты ЮЗР. — СПб., 1867. — Т. 5. — С. 16).

Таким чином Москва вирішувала тільки власні справи, серед яких головним було для неї розширення своїх володінь до Вісли, в першу чергу руками українського козацтва. Така інформація сприймалася в Чигирині, природно, гнітюче: "Полковники о том учали быть в великом сомнении, какими-то мерами над ними учинилось" (там само. — Т. III. — С. 555).

На початку 1657 року полковник Павло Тетеря навіть заявив від імені Богдана Хмельницького в Москві: "Он, гетман, Виленской комиссии не принял и был о том сумни-

телен, не для тово, чтоб покою не хотеть, а вести войну... а для того, что поляки на сьезде хотели делать оманою" (Акты ЮЗР. — Т. І. Добавления. — С. 10).

Але відвертого конфлікту між Москвою і Військом Запорозьким за життя Богдана Хмельницького не сталося, бо завдання, які поставили собі гетьман і московський уряд, торкалися різних сфер і не прийшли до колізії. За словами Андрія Яковліва, Хмельницький найбільшу увагу звертав на міжнародну політику, на зносини з іншими державами, за допомогою яких думав зміцнити державне становище України. На внутрішню консолідацію в державі, на зміцнення її адміністративного устрою він розмірно менше звертав уваги. Натомість Москва, не перестаючи слідкувати за політикою Хмельницького, хоч і дорікала йому іноді за неподання інформацій про його міжнародні зносини, але не робила з цього казусу для конфлікту. Зате всю свою увагу московський уряд звернув на вивчення внутрішньої ситуації в Україні, її фінансів, економіки, відносин між різними станами та групами населення. Численні посольства, які московський уряд висилав на Україну, використовуючи всі можливі для цього приводи, одержували таємні накази, в яких на першому місці стояли інструкції розвідувати, скільки доходів і з яких джерел збиралося на Україні колись на короля, а тепер — на гетьмана, які відносини існують між козацтвом і старшиною, як ставляться до гетьмана, як поводиться гетьман тощо.

Особливу увагу звернула Москва на державні фінанси України та на встановлений договором зв'язок між зібраними доходами й виплатою платні військові за "службу". З питанням про доходи було тісно зв'язане питання про царських воєвод, які мали контролювати збирання доходів та приймати їх до царського скарбу. Це теж давало Москві можливість постійного втручання у внутрішнє автономне управління України. Тому Москва не тільки цікавилася всякими відомостями про доходи, але й старалася використати кожний слушний момент, щоб своє зацікавлення практично здійснити.

За життя Богдана Хмельницького Москва намагалася витісняти козацьку владу поки що за межами трьох воєводств, які входили до складу Гетьманщини. Полковник Нечай, наприклад, скаржився до царя 27 серпня 1657 року на його воєвод, різні перешкоди в його діяльності на території Білоруського полку, яких уже не сила було терпіти: "От воевод Оршанского, Борисовского, Мстиславского, Шкловского, Копыского и Менского учиненных терпиты... козаком полку моево, подданным вашего царского величества, обиды чинят, з домов насильством выгоняют и подданья (податей) из них, як з мужиков, требуют, до того чюприны (хохлы) режут, кнутами бьют, грабят" (Акты ЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 17).

У серпні 1657 року московські власті продовжують терор і над жителями Могилівського повіту, які покозачилися. Зокрема, місцевий царський воєвода повідомляв, що він "посылыл сыскивать капитана Матвея Сыпягина с товарищи": "С двести человек выписали из козаков и били вместо кнута батоги нещадно, и велели им жить по прежнему на своих жеребьях в пашенных людех, а старых козаков и сотников, и есаулов и атаманов и рядовых били ослопьем, что они вновь козаков писали и уездом владели без указу и выслали вон, у которых дворов нет..." (там само.— С. 16).

І лише після смерті Богдана Хмельницького царське самодержавство вирішує широким фронтом наступати на ті права і вольності українського народу, зберігати які присягав своїм словом Олексій Михайлович. Насамперед, без погодження з козацькою старшиною в Україну вводяться московські війська, нібито для підтримки спокою. Насправді ж це робиться для того, аби збройною силою закріпити свої позиції в Україні й одночасно повести рішу-

чий наступ на її права й вольності. Спочатку, до речі, в Москві ухвалюється рішення вислати в Україну відділи під проводом Ромодановського з Бєлгорода й Шереметьєва з Борисова, а потім вирядити численне посольство на чолі з князем Трубецьким "для государевыхь великих дел". А для того, щоб підготувати ґрунт для успішного перебування в Україні останнього, наперед було вислано стольника Василя Кікіна — він мав, зокрема, повести агітацію серед старшини, козацтва й міщанства для запровадження царських воєвод.

Настільки важливим було для Москви здійснення всього комплексу задуманого, а найголовніше введення свого війська, що 11 (21) вересня 1657 року цар листовно запитував у київського воєводи Андрія Бутурліна, чи "и окольничей наш князь Григорей Григорьевич Ромодановский с ратными людьми уже ли в Черкаские городы пришол?" (там само. — С. 27).

Державницький чин Івана Виговського

Сподівання Москви за обставин введення збройної сили на якісь особливі "челобытия" перед царем на дозвіл обрати нового гетьмана не справдилися. Генеральна рада козацької старшини, виражаючи волю Війська Запорозького, вручає булаву Івану Виговському без згоди Олексія Михайловича. Зроблено це було, як свідчать тогочасні документи, демократично, з дотриманням козацької традиції: "А как де гетмана Богдана Хмельницкого погребли, и у них де полковников и всех начальных людей была рада, кому у них над всем Войском Запорожским быть гетманом, потому что сын ево Юрась Хмельницкой в молодых литах и с такое дело ево не будет и Войска Запорожского ему не управить; и на раде приговорили все полковники и иные начальные люди и многих черкаских городов козаки, что быть у них над всем Войском Запорожским на Юрасово место гетманом писарю Ивану Выговскому, и выбрав ево, писаря, твое великого государя жалованье, булаву и знамя отдали ему, писарю, а отдаваючи твое государево жалованье, булаву и знамя, говорили ему, Ивану Выговскому, чтоб ему, будучи гетманом, Войско Запорожское править также, как было при гетмане Богдане Хмельницком, и вольностей не отнимать" (Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 14).

Справді, всі зусилля Івана Виговського спрямовувалися на утвердження самостійності України в колі приязних сусідів. Так, одержавши гетьманську булаву, він одразу ж, зокрема, вирішує впритул зайнятися відродженням відносин з Бахчисараєм, які були розірвані кримським ханом після Переяславської ради. У своєму листі до хана від 10 вересня 1657 року гетьман так викладає мотиви відновлення стосунків з Кримом: "А я, помня то, что с вашею ханскою милостью в близком пребываем соседстве и имеючи с тобою доброе знакомство, к тому идучи до-

рогою предков наших, что всегда в приятстве жили с вашею ханскою милостью, как и предки вашей ханской милости, чего желаем себе, чтоб и мы в том же неотменно с вашею ханскою милостью пребывали приятствие и присяжном братстве, о чем если изволение вашей ханской милости, изволь известить через свой лист" (там само. — Т. 7. — С. 181).

Засвідчуючи готовність до мирного співжиття з татарами, Іван Виговський у листі до ханського візира Шефер-гази від 10 вересня 1657 року підкреслює, що "впрям ведаем, что ваша милость, наши милостивые паны, время воинское на нас на зиму отложили; однакож мы, к доброй приводя, живучи поблизу в соседстве, того бы есмя не желали... мы все заказали есмя, чтоб никакая чайка на море не пошла" (там само. — С. 186).

Як свідчать ці листи, в них немає жодного натяку на на те, нібито вже у вересні 1657 року Виговський збирався виступити з ханом проти царя, як це вказують деякі російські дослідники (Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 229).

До речі, цей сучасний московський історик хоче переконати нас у тому, що "політика Виговського вже восени 1657 р. починає набувати антиукраїнського і антиросійського характеру. Виношуючи зрадницькі ідеї повернення України під владу Речі Посполитої, Виговський підтримує мирні відносини з Кримом уже з іншими цілями, ніж ті, які були в Б. Хмельницького. Якщо старий гетьман ставив завдання нейтралізації і при можливості союзу з ханом проти польсько-литовської шляхти, то Виговський націлює цей союз на боротьбу проти козаків і селян, які піднімалися на повстання" (там само. — С. 229).

Але факти свідчать про зовсім інше. Відразу ж після свого обрання Іван Виговський не збирався закликати

орду на українську землю. Ніякого конкретного плану використання кримських татар проти власних козаків і селян, як бачимо, в листі до кримського хана та його візира немає й близько. Таку інформацію до Москви подали наприкінці листопада 1657 року запорожці, невдоволені обранням на посаду гетьмана Івана Виговського. Письмових же підтверджень з оригінальних листів Виговського до Криму, які запорожці "переняли и в войске чли, и потому они от него измены чают" при цьому не наводилося.

Що ж стосується іншої тези Г. Саніна, згідно з якою Виговський шукав підтримки в Бахчисараї, розраховуючи використати татарську збройну силу в боротьбі проти Московської держави, то з цим можна погодитися. Адже ще гетьман Хмельницький і старшина зрозуміли справжні наміри православного царя, коли той лише через п'ять років після настійливих прохань подати допомогу в боротьбі проти католицької Польщі відгукнувся, при цьому намагаючись перетворити Україну за допомогою підступів і збройної сили в свою вотчину.

До речі, в своєму першому листі до московського царя новообраний гетьман Іван Виговський писав , що "ныне тем лутче о том промышляти буду, как бы в належачем подданстве все Войско его царского величества Запорожское по вся времени пребывало" (Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 12).

Як бачимо, Іван Виговський спочатку не збирався поривати з Москвою. Намагаючись знайти підтримку в царя з перших кроків свого гетьманування, він 11 вересня 1657 року навіть звертається до жителів Бихова з проханням, аби вони присягнули на вірність Москві (там само. — Т. 7. — С. 181).

У цей час Іван Виговський не стільки звертає увагу на кримську справу, як на шведську. Адже саме в жовтні 1657 року підписується українсько-шведська угода, в

який, зокрема, новий гетьман урочисто заявляє: "Ми, Іван Виговський, гетьман Війська Запорозького, з усім Військом Запорозьким тим заявляємо: сповняючи наміри покійного Богдана Хмельницького, нашого попередника, що для загального добра всього Війська постановив був увійти в згоду і союз з початку з світлішою королевою Христиною, а потім з щасливо нині пануючим королем Карлом Густавом, королем шведським й. мл., ми не захотіли відступити від цих його спасенних замірів, прагнучи так само бачити в якнайкращім розцвіті Військо Запорозьке, а його привілеї й вільності в повнім захованню. Отже, як згаданий світлий і непоборний Король шведський прислав до нас свого покійного, яснов. пана Густава Лілієкрону, дідича Гальстадського, з новим уповноваженням для переговорів і заключення союзу з нами, ми також постановили делегувати од боку нашого для сповнення цього загального спасенного діла яснов. пана Юрія Немирича з Чернихова, дідича Режан і Ушомира, підкоморія Київського, Овруцького і Кремінецького старосту, Івана Ковалевського, генерального стражника (осавула) Війська Запорозького і полковника Івана Федоровича (Богуна). Делегуємо і уповноважуємо їх зійтися з згаданим послом і заключити союз між нами і світлим Королем і Короною шведською, зложити договір, вести договори і договоритись — обіцяючи це все заховувати, що вони постановлять" (цит. за: Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України (Нью-Йорк).— 1954.— Ч. 1.— С. 19).

15 жовтня 1657 року ці делегати Війська Запорозького підписали з Лілієкроною такий протокол: "Даємо знати всім, кому треба, що світліший Король Карло-Густав і ясновельможний гетман Іван Виговський постановили продовжити стару приязнь світлішої Королеви Христини і ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького і в спільних інтересах заключили між собою союз і воєнну

спілку і доручили нам, Густавові Лілієкроні, Юрієві Немировичеві, Іванові Ковалевському й Іванові Федоровичу, як своїм уповноваженим, це діло полагодити. Ми ж, обмінявшися уповноваженнями і договорившися про цю спілку, ухвалили такий договір для ратифікації й. в-вом і ясновельможним гетьманом:

„Має бути вічна приязнь і постійний союз між Королем шведським і його наступниками з одної сторони і ясновельможним гетьманом і Військом Запорозьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих, що помогають ворогам другої сторони з виключкою світлішого князя московського, з котрим Військо Запорозьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому заховувати вірність непорушно. Коли один з союзників довідається про які-небудь неприязні заходи против другої сторони, він повинен її завчасу остерігати і по силі всяку шкоду від неї відвернути, і свої сили або сполучити, або окремо боротися проти її ворогів і їх атакувати. Одна сторона другій сприятиме і ніколи не візьме участи в замислах, ворожих другій стороні, тим менше — не поможе ні радою, ні засобами її неприятелів. Одна сторона без другої не може входити в згоду з неприятелями, але кожного разу, як їй прийде миритися, це мусить вестися і заключатися за спільним порозумінням. Подробиці ж цього договору відкладаються з обох сторін тому, що королівський посол не знає гадки короля щодо пропозицій, поданих з боку ясновельможного гетьмана, — до того моменту, можливо, недалекого, коли король зможе дати своє рішення послам Запорозького Війська. Дано в Корсуні, 6 октября старого стилю" (там само.— С. 19).

Окремо тоді ж були підписані "Договірні пункти, запропоновані від ясновельможного гетьмана через комісарів Війська Запорозького яснов. послові шведського короля":

"1. Воєнна спілка має бути офензивна — крім в. кн. Московського, против котрого Запорозьке Військо відмовляється підняти зброю.

2. Світліший король шведський признає і проголошує Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями за нарід свобідний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятелів.

3. Границі і території володінь Запорозького Війська признає і проголошує, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Прусії, пообіцяє спільними силами добувати й до рук Запорозького Війська віддавати як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське.

4. Коли Бог поможе обом союзникам так, що вони зможуть погодити короля польського (в землях) за Вислою, то він має бути вибраний спільно і під такою умовою, щоб присяг всяко пильнувати приязні, свободи і згаданих границь Війська Запорозького.

5. Якби прийшлось королеві шведському миритись з поляками, то не інакше він мав би війти в згоду, ніж би поляки проголосили Військо Запорозьке з його землями за нарід свобідний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціяльним записом, але і присягою, за котру заручив світліший король шведський.

6. Обидві сторони подбають про те, щоб обопільні зносини і торгові операції не перервалися між Прусією і Військом Запорозьким.

7. Скільки потрібно буде Війську Запорозькому зібрати і найняти на свою потребу офіцерів і вояків, також майстрів і ремісників в королівстві і в землях короля, він то йому дозволить.

8. Вільно буде набувати, купувати і вивозити для потреб Війська Запорозького з королівства і земель короля шведського зброю і амуніцію, і взагалі обидві сторони можуть вести всяку торгівлю сухопутну і морську, платячи цла і мита" (там само.— С. 19).

З тим Лілієкрону і відправлено два дні пізніше з листом Виговського до шведського короля, в якому він виправдовувався за довге затримання посла: "Не з іншої причини, як тільки через смерть славної пам'яті попередника гетьмана Богдана Хмельницького і теперішнього. Але потім, як за волею Божою й однодушною згодою всього Війська Запорозького правління перейшло до нас, ми нічого справедливішого не знайшли, як згідно з старою приязню скріпити союзний договір з в. в-вом, і що цю приязнь і досі свято заховувану, скріпити зв'язком нового договору, в межах, в яких мав повновласть посол вашого в-ва" (там само.— С. 19—20).

Новообраний гетьман невипадково почав здійснювати ці зовнішньополітичні кроки — він переконався вже з першого московського посольства до нього, що Олексій Михайлович не збирається визнавати його гетьманом. Скажімо, Артамон Матвєєв привіз царську грамоту Виговському, в якій останній іменується писарем, і московський посол під час переговорів уперто називає гетьмана писарем.

Царський уряд хотів обмежити козацький реєстр 40 тисячами, вислати своїх воєвод з ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня, Білої Церкви, Прилук для того, аби "те люди на оборону Черкасских городов были всегда готовы". Крім того, ставилося питання про передачу царським властям Бихова, який свого часу "піддався" Хмельницькому.

Коли про цей московський проект довідалися в Україні, то піднялася широка хвиля протестів й обурення серед козацтва, яке вбачало в такому кроці царя Олексія Михайловича загрозу для існування власної державності, навіть на ствердженних "Березневими статтями" умовах.

На початку жовтня 1657 року в костянтинівській сотні читали листа миргородського полковника, в якому йшлося про те, що "мы присегали царскому величеству, что быть

нам на своих волях, как у нас в Войске Запорожском за обыкле, и были мы в подданстве у его царского величества на своих волях по смерть Богдана Хмельницкого" (там само. — Т. 4. — С. 33).

Григорій Лесницький тоді відкрито говорив жителям свого полку про те, що "хочет царское величество у нас воли наши подломать и привесть нас по своему изволенью, и хочет с нас подати всякіе имать... и против прежнего договору царьское величество не устоял, и гетман Иван Выговский и мы, старшина, царьскому величеству воль своих не уступим и воевод его царского величества не хотим, и хочем от его царского величества отступить" (там само. — С. 39).

При цьому миргородський полковник погрожував, що "мы, Заднепровские козаки, в таких неволях быть не хотим; а будет вы в царского величества, по ево изволенью, учнете быть на нынешнем на новом договоре в неволях, и мы, сложась с Татары, пойдем на вас войною. И по сю де сторону Днепра черкасы и мещане и вся чернь стали в сумненьи и писали к полковникам своим: как небожщик Богдан Хмельницкой царьскому величеству с Войском Запорожским и со всею чернью присягли, так мы и ныне на том стоим; а ныне сверх тово как ваша, старших, воля, мы с вашей воли не сымаем" (там само. — С. 39).

Тож не дивно, що коли на спеціально скликаній козацькій раді 11 (21) жовтня 1657 року в Корсуні Виговський розтлумачив її учасникам суть пропозицій Москви і заявив при цьому про своє небажання "бути в неволі", то йому повертають гетьманські регалії, обіцяючи одностайну підтримку всього війська в боротьбі за давні права й вольності України.

За словами капітана Андріяна Чернишова, котрий побував як агент у Корсуні: "И как де полковники на раду сьехались, и гетман де Иван Выговской булаву им, полковникам, отдал, а говорил, что он гетманом у них быть не

хочет для того: которые де пункты от великого государя к ним присланы и в тех пунктах написано, что прежние их волности отінять, и он де гетман, в неволи быть не хочет. И судья де Самийло Богданов, и полковники, взяв булаву, ему гетману отдали, а говорили,чтоб он был у них гетманом; а о волностях де, как у них повольно было наперед сего, так бы де и нене, и за то де учнут стоять все вместе заодно, чтоб ничево у них не отінять" (там само. — Т. 7. — С. 229).

Згаданий Чернишов додає, що "и иных де непристойних речей на раде было у них много; и приговорили де, что им послати к великому государю бити челом посланців своїх. И гетман де Иван Выговской, за словами всего войска, которые были на раде, булаву взял, и в том де меж себя все укрепились душами, что им за гетмана и за прежние свои волности стоять всем заодно, и прирадя и укрепясь, универсалы всем полковником о том раздал, что по волностях их быть по прежнему" (там само. — С. 229).

Про Корсунську раду київські воєводи повідомляли царя: "И как де полковники съехались на раду, и гетман де Выговский булаву им полковником отдал и говорил, что он гетманом у них быть не хочет для того: которые де пункты от тебя, великого государя, присланы к ним, и в тех де пунктах написано, что прежние их вольности отнять; и он де гетман в неволи быть не хочет. И судья де Самойло Богданов и полковники, взяв булаву, отдали ему, гетману, чтоб он был у них гетманом, а о вольностях де как у них наперед сего было повольно, так бы и ныне, и за то учнут стоять все вместе заодно, чтоб ничего у них не отнять" (там само. — Т. 4. — С. 35).

На другий день Виговський скликав нараду старшин, де, зокрема, стояло питання про ставлення до московського царя. Три полковники, зокрема Зеленський, Богун, заявили: "Быть нам у царского величества нельзя потому: хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные ево

люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привесть нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять" (там само. — С. 44).

Одностайна підтримка, яку одержав Виговський на Корсунській раді, дала йому можливість укласти міжнародні договори з Туреччиною й Кримом та ратифікувати договір із королем шведським.

Внаслідок категоричної постанови Корсунської ради щодо "пунктів", пише Андрій Яковлів, московський уряд визнав доцільним відмовитися від цього, першого, проекту нового договору, навіть заперечив факт його надсилання Виговському. Та справа із затвердженням нового гетьмана не була ще остаточно полагоджена, і тому Виговський висилає до царя посольство на чолі з осавулом Миневським. Посольству було доручено повідомити царя про обрання гетьманом генерального писаря Івана Виговського. На знак згоди московський самодержець повинен був прислати свого уповноваженого для складення присяги.

11 листопада 1657 року Виговський передав листа до царя, в якому вимагав "по своему милосердному праву подкрепити и утвердити своею царского величества жаловальною грамотою изволил" (там само. — Т. 4. — С. 37).

Але тоді в Москві, одержавши повну інформацію про перебіг Корсунської ради й настрої козацтва, остаточно зрозуміли, що Україну можна задушити тільки її ж руками, посіявши недовір'я й ворожнечу у Війську Запорозькому.

Вимушено визнаючи гетьманство Івана Виговського — царську грамоту про це 17 (27) листопада 1657 року привіз до Чигирина спеціальний посол Дмитро Рагозін, Москва розпочинає готувати ґрунт для усунення Івана Виговського з посади . З цією метою воєводи Олексія Михайловича розпочали серед козацької старшини підбурювальні акції проти легітимно обраного гетьмана. В універсалі від імені Війська Запорозького Виговський пізніше пояснить ситуацію, яка склалася у його відносинах з Москвою, ось таким чином: "Після смерти безсмертної пам'яти Богдана Хмельницького — Верховного Полководця Запоріжського Війська вони вірили, що незабаром загинуть і наша і Біла Русь разом із Запоріжським Військом. Тому також затримано дещо довше наших послів в Московщині і там їх трактовано з дуже великою неприв'ітністю та на наші домагання передано нам холодну відповідь. Незабаром під проводом Григорія Ромодановського прийшло московське військо аж під Переяслав, вислане нібито нам на підмогу, але воно не хотіло підчинитися Гетьманові. Ромодановський відмовився насамперед, а з ним одночасно і Великий Князь від признання офіційного титулу для нововибраного незабаром після того Гетьмана Івана Виговського, який взяв на себе цей керівний пост як бувший Великий Канцлер Запоріжського Війська. Потім почалися поширювати властиві зародки незгоди, мовляв, це польський шляхтич і він буде більше відданий полякам, як Запоріжському Війську.

Як склонною до сваволі є натура вояків, що служать в війську, як охотники, і мають за собою багато перемог, так теж і тут жадоба влади спонукала деяких козаків, зокрема тих, що жили за Дніпровими порогами, що вони підбурені вибрали собі своїм начальним вождем якогось Барабаша. Вони то, доконавши цілий ряд різних злочинів, роблять письмові доноси і на нововибраного Гетьмана і на ціле Запоріжське Військо до Великого Московського Князя та обвинувачують їх перед ним через своїх посланців і запрошують та одночасно дораджують їм, щоб передовсім цілу Головну Управу Запоріжського Війська разом з усіми їх запасами переселено на Московщину, а з Московщини щоб прислано до наших окремих областей окремих Губернаторів. Можна б признати, що ту справу так зручно поведено, що саме тоді, як ті посли переходили через територію Полтавського полка, згуртувавши біля себе 30 во-

яків, полковник Полтавського полку Пушкар, втаємничений учасник того самого бунту, висилає до них, як тих, що їх треба нібито переловити, своїх сімох вояків, яких зараз схоплюють партизанські післанці, запроваджують їх аж на московську територію, але опісля випускають з тим, щоб перепросили Пушкара, що вони хотіли їх затримати, але не мали змоги. Довідавшися про це, з загального зібрання, що відбувалося в Корсуні (де також і Пушкар присягав на вірність Гетьманові), Гетьман висилає до Великого Князя своїх послів з письмом, що в ньому просить не довіряти тим бунтівникам з огляду на вірність, що її доказало вже багатократно наше Військо Великому Князеві, і тому післанці повстанців хай будуть відіслані, як полонені, до Запоріжського Війська.

Обставини так якось щасливо склалися, що наші посли випередили прихід повстанських післанців, а ті, як тільки прийшли до Москви, їх зараз потайки скрито. Запитаний нашими послами московський Канцлер Алмазов заперечив, що вони вже прийшли, аж доки вони самі до всього не призналися, коли їх по дорозі наші переловили і розпізнали. Та це нічого не помогло перед задуманим москалями підступом. Наших послів відправлено без ніякої розради, а московський патріярх навіть вважав за негідне дати свою відповідь на листи Гетьмана. Навпаки, бунтівників обдарував Великий Князь нагородами і вони також дістали письма та перед тим уже ухвалені привілеї для Запоріжського Війська, що їх мали передати в руки Барабаша.

В тому часі воєводою в Путивлі був дуже розважний чоловік — Микола Олександрович Зюзін Палатинський, і він бачив, що справа йде поганим шляхом та що не добре трактується свобідний нарід, і тому він затримує тих повстанських послів та обіцює віддати їх нам, якщо Великий Князь на це погодиться. В міжчасі Пушкар, без відома Гетьмана, приймає в себе і відпускає майже щодня потайки

московських послів. Візваний сімома листами Гетьмана відмовляється прийти до нього. Врешті і робить несподіваний напад на деякі військові частини Гетьмана, що переходили недалеко без ніякого ворожого задуму, і одних з них вбиває, а других змушує до втечі" (цит. за: Вісник Організації Оборони Чотирьох Свобід України (Нью-Йорк). — 1954.— Ч. 2—3. — С. 14).

З огляду на такий розвиток подій наприкінці листопада 1657 року гетьман змушений був звернути увагу царя на спроби заколоту, які організовував полтавський полковник Мартин Пушкар. У відповідь з Москви надійшов заспокійливий лист, у якому цар інформував гетьмана про те, що посилає свого боярина Богдана Хитрово до Переяслава, де на козацькій раді "о тех о всех делах, что ныне у вас в Войску Запорожском чинитца, учините успокоение, чтоб впредь межь вами, нашего царского величества верными подданными, православным народом, был совет и соединение, и бунтов и междоусобия не было" (Акты ЮЗР.— Т. 7.— С. 194).

Прибувши в Україну, Хитрово без відома гетьмана самочинно призначає раду в Переяславі на 25 січня (4 лютого) 1658 року, на яку від себе запрошує полковників.

Там, до речі, Виговського втретє обрано гетьманом. Незважаючи на те, що вибір нібито зміцнив становище Виговського, загроза домашньої війни з партією Пушкаря й Барабаша, яку підтримував московський канцлер Алмаз Іванов, була настільки ще реальною, що Виговський змушений був, як і передбачала Москва, піти на дуже значні уступки та прийняти, хоч і з застереженнями, нові "пункти", що їх привіз Хитрово.

Ці статті, як вважає Андрій Яковлів, є другим проектом договору, що його запропонував Виговському цар, торкалися вони питань переважно внутрішнього устрою України. Москва в цей час поставила собі за завдання пробити дорогу до внутрішньої автономії Української держави,

її обмежити й підірвати. Деякі статті містили в собі заходи до знищення міжнародних зв'язків, здобутих Виговським, а саме — до розриву гарантійного договору з шведським королем, хоч він був спрямований проти Польщі, а не проти Москви. Нарешті, дуже важливий пункт про передачу Москві Бихова й Чауса, які піддалися були під владу гетьмана, чим Москва хотіла перешкодити розширенню державної території України.

Цар, зокрема, наказував:

1) оголосити його волю, щоб у Чернігові, Ніжині, Переяславі і по інших містах, "где пристойно", були воєводи й московські залоги. Мовляв, воєводи будуть городи (фортеці) будувати, відати "осадними" людьми і суд над ними чинити "вашим правом", а гетьман і полковники будуть мати юрисдикцію над козаками і суд по військовому праву чинитимуть, а в містах самоврядування покладається на війтів і бурмистрів.

2) Які побори були наперед цього — подимне та з оренд, і ті побори збирати в містах до царського скарбу й давати на військо, коли піде на службу, а також і московським залогам, що будуть при воєводах, та на військові видатки.

3) У такі міста й повіти білоруські, як Вільно, Троки, Орша, Мінськ, Борисів, Слонім, Волковиськ, Гродно, козакам "не ходити і жодних сварок не чинити, а мешкати по тих містах, які будуть призначені з царського наказу".

4) Щоб військо було готове по весні виступити проти поляків.

5) Коли до шведського короля послів ще не послано, то послати, щоб нахилити короля до миру з Москвою.

6) Щоб Бихів, який "здався на ім'я ц. в-ті", а також Чауси, що близько до Могильова, були передані московським воєводам, й козаки з них виведені.

7) Щоб були видані всі московські селяни-втікачі, що знайшли притулок у Стародубі й сіверських містах.

8) Щоб "француза", монаха Данила, який тепер скинув

чернечу рясу, було віддано Москві, коли він появиться в Україні.

9) Щоб гетьман надалі не писався "вільним підданим", а просто "підданим", як писався Б. Хмельницький, та щоб у листах до хана гетьман іменував себе "підданим ц. в-ті" (Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 94—99).

На запропоновані статті Виговський дав листовну відповідь, яку й скріпив своїм підписом: гетьман буде карати на смерть козаків, які у містах, де будуть московські воєводи, заводитимуть сварки. До шведського короля послів ще не послано, а тепер по указу царя вишлють. Якщо король не піде на мир, то будуть проти нього воювати, в зв'язку з чим гетьман розішле універсали.

Щодо визначення міст для перебування московських воєвод, то Виговський зробив застереження, що, мовляв, про це все буде обговорено під час його перебування в Москві, куди він збирається.

Наведені вище застереження, на думку Андрія Яковліва, особливо останнє, власне кажучи, анулювали зроблену Виговським нібито згоду на прийняття козацькою старшиною кожної статті, ставлячи фактично їх під непевну умову приїзду до Москви й повторне обговорення.

Як відомо, Виговський до Москви не поїхав і таким чином ніякої угоди з Москвою не підписав. А на початку квітня 1658 року вислав до царя посольство в складі полковників Лісницького, Богуна та Бережецького. Їм було наказано вимагати, щоб з Москви вплинули на заколотників Пушкаря, Довгаля й інших, аби ті припинили бунт.

За це посольство мало висловити іменем гетьмана згоду на впорядження реєстру війська в числі 60 000 та на вислання царем воєвод до Ніжина, Чернігова, Полтави, Миргорода, Білої Церкви й Корсуня (там само. — С. 107—111).

На словах Олексій Михайлович обіцяв це зробити, навіть писав відповідні листи до Пушкаря, де, зокрема, зазначав: "А буде ты полковник впредь в своем полку уведаешь на гетмана какой рокош, и ты б тех людей сыскивая, за то смирял по войсковому праву, а до дальных сор не допускал, чтоб тому бунтовству неприятели не порадовались и безвестно зла какого над вами не учинили" (там само.— С. 198).

Козацька старшина ці події подавала в такому висвітленні: "В тому самому майже часі приходить спеціяльний відпоручник Великого Князя, Богдан Матвієвич Хітрово, начальник артилерії і московський сенатор. Він без порозуміння і згоди Гетьмана висилає до всіх полковників загальні письма, щоб ставилися на генеральну нараду до Переяслава. Григорія Ромодановського він нарочно відсилає з військом в Московщину, а сам в імені Великого Князя наказує, щоб на цю нараду з'явився особисто також і Гетьман. Для Гетьмана було це великою образою, бо тим нарушувано його достоїнства і авторитет, зв'язані тісно з незалежністю Запоріжського Війська. Але для загального добра він (Гетьман) уступив і прибув на нараду.

Там подається Гетьманові до відома, що начальник московського війська — Григорій Ромодановський був двічі в Пушкаря і що там також відбулися вибори нашого начальства. Отже, він мав змогу схопити бунтівника, присмирити його та вислати на вище згадану нараду.

Так через вісім днів очікуваний Пушкар не з'являється на нараду, але посуваючися щораз більше наперед, скріпляє свої сили. Тоді до нього вислано від усіх начальників полків і від Богдана окремих післанців з домаганням, щоб він відступив від свого задуму і щоб, забезпечений державною сторожею, прибув на нараду та представив свої закиди. На це він відповів, що не може прийти інакше, як тільки з своїм військом, і тому замість себе він посилає кількох своїх сотників, які були прийняті Богданом з

якайбільшою пошаною та наділені подарунками зараз відійшли.

В міжчасі Богдан заявляє під присягою разом з своїми дружинниками, що він зараз піде прямо до Пушкаря і змусить його до послуху, як не намовою, то одверто примусом, якщо тільки Гетьман обіцяє виконати такі два зобов'язання, а саме:

1.) що він під Святою Євангелією складе присягу для Великого Князя,

2.) що він упродовж вісьмох днів вибереться разом з усіма начальниками Запоріжського Війська в Московщину на розмову з Великим Князем.

Так Гетьман погодився на одне і друге. Після того наради закінчено, а чотирьом полкам наказано уставитися в ряди і вирушити до Пушкаря та опісля повернутися. В тому самому майже часі висилається послів Барабаша і вони приходять до Пушкара, показують йому письма і свіжі привілеї від Великого Князя (бо цей Барабаш під впливом Божої ласки і завдяки запоріжській мудрости Гетьмана признається до вини і просить в Гетьмана прощення та тим самим змиває з себе всяку провину і кару). Богдан, хоч має таку саму силу війська, що й повстанці, не дотримує слова, але змушує Пушкара до присяги і обіцює йому безкарність. Через те з московського підпалу вибухає полум'яна пожежа, і з рук повстанців під пильним московським надзором гинуть без розбору невинні люди. Між ними гине з їх рук у своїй хаті також невинний та спокійний шляхтич Боглевський, свояк Гетьмана, разом з дружиною і з цілою сім'єю. Про цей злочин донесено Великому Князеві, та він його промовчує" (Вісник ООЧСУ.— 1954.— Ч. 2—3. — С. 14).

Але Пушкар, зібравши свій полк і козаків, яких повстанці перетягнули на свій бік, прямує до Дніпра, щоб захопити в полон гетьмана з усією старшиною Запорозького Війська, аби, як і обіцяв, передати їх в московські руки.

Гетьман чекає на допомогу московське військо, але водночас змушений звернутись за підмогою до татар. Об'єднавши військо, Виговський відганяє бунтівників аж під Полтаву, де кілька раз посилає послів до Пушкаря з метою примирення. Однак "...Пушкар за намовою головно московських радників, що їх також небракувало і в нашому війську, вживає найбільш облудного обману і на сам святий Празник Пресвятої Тройці опівночі напав на наше Військо, думаючи, що наше Військо вже заснуло, підхмелене, твердим сном і що його легко можна розбити. Так, вдаривши потихо в саму середину табору, Пушкар наносить велику поразку, але зі сходом сонця виходить йому назустріч Гетьман з своїм військом і з татарами та розбиває повстанців, вирізавши в пень всіх пушкаріянів разом з їхнім вождем. Одинокий Барабаш втечею врятувався разом з дуже маленькою горсткою вояків. Загальне число вбитих у цій битві, як результат московського злочину, враховуючи також тих вбитих повстанців, що загинули в Лубнах і в Гадячі, виносило 50 тисяч вояків. Серед таких подій, коли вже є надія на мир в нашій Русі, по трьох тижнях вступає на наші терени з військом Великого Князя Григорій Ромодановський і про свій прихід повідомляє Гетьмана, заявляючи, що він прийшов на поміч козакам, щоб покласти кінець оцим заворушенням. Його в відповідь повідомлено, що вже наступив у всьому спокій, і тому хай він вертається з своїм військом назад та хай перешле Гетьманові під арештом нашого Барабаша, який вдруге викликав заворушення. На це відповідає Ромодановський, що він відходить з поворотом, але без спеціяльного доручення Великого Князя він не може видати Барабаша. Краще, хай Гетьман сам прийде на розмову — з невеличкою своєю дружиною.

В міжчасі з іншої сторони заходить генерал Великого Князя — Шереметьєв із шістьтисячною армією робить наступ на Київ, а за ним поволі насуває друга московська

армія, що її число доходило до 15 тисяч. Він просить подружньому Гетьмана прийти до нього на розмову, спрямовуючи все до тієї мети, щоб схопити Гетьмана разом з усіма військовими достойниками. Коли Гетьман відмовляється від тієї зустрічі, Шереметьєв вибухає вже одвертими наклепами, заявляючи, що Пушкар загинув як найкращий і найвірніший прислужник Великого Князя, а Гетьман є ворогом москалів. Звідомлення деяких московських втікачів до нас додають впевнення, що Шереметьєв хотів накоїти для Гетьмана і для цілого Запоріжського Війська якнайбільшого лиха. Те саме стверджують два втікачі з армії Ромодановського, що були втаємничені в злочинному заговорі. З свого боку не занедбав також свого завдання і Ромодановський. Він засуджує деяких віддaних нам сотників на шибеницю, а Барабаша, що двічі викликав заворушення, нагороджує титулом Гетьмана Запоріжського Війська з відзнаками Великого Князя. Прихильного нам начальника Прилуцького полка звільняє з служби і на його місце вибирає іншого. В різні місця він розсилає загальні письма Барабаша для викликання нового повстання. Врешті вже починає виступати як отвертий ворог: нищить цілковито місцевості, що прилягають до нашого міста Веприка і забирає в полон багатьох наших людей.

Так виходять назовні підступ і обман тих, що без ніякої нашої провини насамперед нашою домашньою і громадянською війною, а потім одверто вже власною зброєю приготовляли нам ярмо неволі. <...>

Тож не наша вина ані за ту війну, що тепер розгорілася, ані не ми є причиною того, що, хоч ми були і хотіли бути вірними Великому Князеві, були змушені вхопитися за зброю" (там само. — 1954. — Ч. 2—3. — С. 14—15).

Ось чому важко погодитись з твердженням Г. Саніна про якісь зрадницькі замисли Івана Виговського з самого початку його гетьманування, тим паче, що він не пояснює,

хто інспірував антигетьманські виступи в Україні, які й змусили Виговського вдатися за допомогою до татар.

Зрештою, повстання вибухне аж у січні 1658 року, і до цього часу Виговський намагатиметься порозумітися з бунтівниками. Але коли зрозуміє остаточно, що за їхніми спинами стоїть Москва, звернеться до кримського хана за допомогою. Крок цей був вимушений для гетьмана, але він засвідчував усвідомлення козацькою старшиною необхідності мати в той час більш лояльного союзника до української державності, ніж таким була Москва.

Прибуттям орди, стверджував В. Герасимчук, "фатальний крок, зроблений Богданом Хмельницьким і самим Виговським, був направлений, і узли, які лучили його з Москвою, перетяв гетьман ще в цвітні" (Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. — Т. 87. — С. 58).

Зрозуміло, що та анархія, яка запанувала на Лівобережжі з початку антигетьманського заколоту Пушкаря й Барабаша, була вигідна Москві. Адже заколотники збирали під свої прапори різні люмпенізовані елементи, що насамперед хотіли поживитися грабежами. А це, цілком природно, штовхало мирне населення в обійми Москви, де воно сподівалося знайти стабільність після стількох років воєнного лихоліття. Ось як свідчили з цього приводу царські воєводи в червні 1658 року, котрі прибули на Сіверщину: "А сотники и черкасы и мещаня и всяких чинов люди встречали ж с великой честью, и тебе, великому государю, били челом, а нам, холопам твоим, говорили, чтоб ты, великий государь, пожаловал их, велел послати своих государевых воевод и к ним в городы, чтоб им по твоей государской милости от гультяйства и самоволных воров жить было безстрашно. А которые были воры в сборе, Пушкарева полку сотник Зеленской да дьяк, а с ними была собрана гултяйства с винокурен и с буд с полторы тысячи человек, и приходили де они под Глухов для грабежу, а сотника и войту и иных людей хотели побить до

смерти; и они де из Глухова, казаки и мещаня, собрався, с сотником Зеленским и с ворами бились, и на бою де Зеленского взяли жива, а с ним де взяли четырех человек и приведчи в город розстреляли; да тех же де воров на том же бою побито сто семдесят человек, а Дзюк де и досталные воры утекли по розным местам" (Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 175).

Братовбивча війна, яку спровокувала Москва своєю демагогією, сіянням недовір'я й ворожнечі до Виговського поміж старшиною й козаками, городовим козацтвом і запорожцями та завдяки підтримці Пушкаря й Барабаша, скінчилася повною перемогою Виговського, але вона коштувала десятки тисяч людських жертв та великої деморалізації народу. Занадто дорогою ціною було куплено перемогу над прихильниками Москви, щоб можна було добиватися її в майбутньому. А це з повною очевидністю сталося б, коли б Виговський повернувся до співжиття з Москвою на запропонованих нею умовах. Тому гетьман вирішив іти далі й остаточно порвати з царем, оскільки цілком переконався, що "Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім одверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміч для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася" (там само. — С. 15).

У вересні 1658 року Іван Виговський розриває угоду з Москвою і підписує в Гадячі новий договір з Польщею про створення спільно з Литвою союзної держави. Така рішуча позиція українського гетьмана змусила Москву змінити тактику щодо обмеження прав і вольностей Гетьманщини. Вирішено позбавити Виговського гетьманської булави руками черні, оскільки серед неї вже спостерігалися невдоволення його діями. Про це нібито говорили посланці Виговського до царя на чолі з Кравченком. Відтак

Олексій Михайлович "пожаловал, по тому их челобитью раде у них в Войску быти указал нынешние зимы февраля в 1 день. А раде быть в Переясловле..." (Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 203).

З цією метою в Україну відправляється посольство на чолі з князем Трубецьким. Зовні його завданням було, наголошує Андрій Яковлів, нібито заспокоїти "междуусобіє й невинное кровопролитіє", в дійсності ж, як видно з таємних наказів, князю Трубецькому були дані ще й інші завдання. Зокрема, він мав, прибувши в Україну, вияснити ситуацію та шанси Виговського, після чого зібрати Генеральну козацьку раду в Переяславі, на якій вирішити всі непорозуміння, які сталися між гетьманом та Москвою. На той випадок, коли позиція Виговського як гетьмана виглядатиме міцною, наказувалося розпочати з ним переговори про новий проект договору.

Якщо гетьман згодиться під високою царською рукою "в подданстве быть", то довідатись, на яких статтях бажає договір скласти: коли подасть статті польського короля (Гадяцький договір), а в статтях буде написано, що йому — "гетманство и воеводство Киевское, а полковником и иным начальным людем шляхетства и вольности шляхецкие и маетности им в Малой Росии", тоді "примеряся к тем статьямь и смотря по тамошнему делу, и буде в тех статьях не будеть самых высоких и затейливых статей, которые не к чести государеву имяни, и на тех статьях договор учинить" (там само. — С. 204).

Отже, зазначав Андрій Яковлів, цим дається добро на умови Гадяцького договору. Коли ж договору з польським королем Виговський не зголосить, а буде вимагати новий договір учинити з ним, то давалися такі інструкції: якщо військо Івана Виговського "любит и за гетьмана ево впредь иметь хотят, и ему гетманом по прежнему быть" (там само. — С. 205).

А далі в наказі зазначаються можливі вимоги Виговського і наперед дається на них згода: "быть по ево прошению". Зокрема, якщо буде просити, то надається йому Київське воєводство, його батькові, братам, друзям, полковникам уряди, каштелянства, староства, на гетьманську булаву додаткові міста.

Навіть якби гетьман почав вимагати, щоб у Києві і по інших містах воєвод і царських залог не було і щоб боярина Шереметьєва з Києва вивести, бо вже гетьман є воєводою київським, то Олексій Михайлович погоджувався на це. Аналізуючи статті цього проекту договору, можна переконатися, що цар фактично погоджується задовольнити саме ті вимоги, які постійно ставив перед ним Виговський.

Максимальні уступки, пороблені в проекті договору, на думку Андрія Яковліва, свідчили про те, що, незважаючи на велику кількість московського війська, висланого з Трубецьким та зібраного в Україні під проводом Ромодановського й Шереметьєва, Москва боялася втратити Україну. Виговський у цей час уже мав Гадяцький договір, польське помічне військо наближалося та ще досить було й найманого війська. При такій ситуації Москва вирішила піти тимчасово на великі уступки в надії, що з часом знову можна буде повернути все на свою користь. На всякий випадок уже й тепер у портфелі Трубецького про запас лежав інший, цілком протилежний наказ, що передбачав іншу комбінацію з новим гетьманом. Але, як відомо, Трубецькой не мав уже змоги виконати царські таємні накази, не міг бачитися й трактувати з Виговським, бо гетьман безповоротно став на шлях вирішення справи зброєю, а не переговорами.

Фактично, Іван Виговський відкинув усі три пропозиції Москви, а це, зрозуміло, не могло її задовольнити. З метою упокорення України звідти направляють усі свої головні збройні сили проти Виговського. Тобто московський цар заповідає Україні відкриту агресію, з приводу чого козацькі старшини дорікали йому: "И вы видя, что мы войско распустили... со многими ратми и войски в городы укра-

инские вшедши, Гуляницкого с малыми людми, понеже не надеялся того на себя и толко для домовые своей воли мало что людей при себе имел, в Конотопе осадили есте и всеми силами промысел около ево чинили одни, а другие великими подъезды и загоны и места и местечка, и села огнем и мечем сносили" (там само.— Т. 15.— С. 417).

Генеральний обозний Тимофій Носач, генеральні судді Роман Гапоненко та Федір Лобода, полковник чернігівський Іоникій Силич, переяславський Тимофій Цицюра, канівський Іван Лизогуб, корсунський Іван Ховицький, уманський Михайло Ханенко, черкаський Федір Джулай, кальницький Іван Вертелецький, паволоцький Іван Богун, білоцерківський Іван Кравченко і піхотний Кирило Зражевський 18 (28) липня 1659 року чітко поставили перед Олексієм Михайловичем питання: "Не знаем, ежели христіянином могл той назватися, которой бы нынешнего меж православными кровепролития горкими не обливал слезами... во Украйну свои рати прислал, которые городы, места, местечка, села ни во что обратили, людей несколко десятков тысеч в полон поимали, церкви Божии разорили и многие починили обиды" (там само.— С. 414).

Гіркоти козацькій старшині додавало те, що такі оргії чинили саме православні москвини: "Войско Запорожское не по едино время коруне полской противилося и за волности свои с нею воевали, однако через колко сот лет не узнали таковаго в наших краях своих испустошенья, но какое ныне от православных ратей осмотрячи слезами обливати будет" (там само.— С. 415).

За допомогою кримських татар Виговський розгромив заколотників і величезну московську армію, що вторглася на територію України і кілька місяців облягала Конотоп. Але саме тоді, коли перемога над Москвою в червні 1659 року відкривала перед Україною нові можливості розбудови власної державності, підбурені царськими воєводами запорожці на чолі з безрозсудним Іваном Сірком кинулися

палити Крим, внаслідок чого татари не тільки покинули Військо Запорозьке, а й спустошили у помсту Полтавщину.

І знову вмілі закулісні режисери спрямували народний гнів на Виговського, мовляв, це ж він покликав татар...

З цього передовсім скористалися прихильники Москви, які під проводом Цюцюри знищили залогу Виговського в Ніжині, подібне сталося і в інших містах. Демагогічна й розкладницька політика воєвод Олексія Михайловича в середовищі старшини й духовенства вже витворила партію московської орієнтації, яка підпорядковувалася самозванному гетьманові Івану Безпалому, що виявився маріонеткою в руках представників царя.

Наказний на Сіверщину гетьман Григорій Гуляницький, генеральний обозний Тимофій Носач, генеральні судді Роман Гапоненко та Федір Лобода, полковник чернігівський Іоникій Силич, переяславський Тимофій Цицюра, канівський Іван Лизогуб, уманський Михайло Ханенко, черкаський Федір Джулай, кальницький Іван Вертелецький, паволоцький Іван Богун, білоцерківський Іван Кравченко, подністрянський Остап Гоголь і прилуцький Петро Дорошенко в листі до Безпалого 1 (10) липня 1659 року намагалася присоромити й опам'ятати його: "Дивуемся тому не помалу, что ваша милость, уродився с нами вместе вольным народом и скормився заодно в Малой Росии, отчине нашей, а проливаючи через немалой час кровь свою за волность всего войска запорожского, теперь сами доброволне в неволю поддаетесь и с нами, братьею своею, с которыми вместе хлеб ели есте и против всякого неприятеля стояли, войну ведете и на своих же кровных ближних наступаете.

Разсудите, есть ли то добре чините? А на милость Божию просим и напоминаем, чтоб есте опамятовались и до нас, всего войска запорожского, приступили, чтоб душевной и телесной неприятель не тешился, а мы сумнением нашим обязуемся и на душу берем, обещаемся, что волос

з головы жаднему не спадет, и вечно все, что вы учинили, будет забытно, и по пане гетмане нашем тож обещаем, что не только мститца не будет, но и всякому, до нас, всему войску запорожскому обратившемуся, ласку особливую покажет" (там само. — С. 406).

І що ж, прислухався до цих слів Іван Безпалий? Задумався Іван Сірко над своїм вчинком? Намагалися не чути того, що мало випікати гарячим залізом сумління.

З метою заспокоєння України, аби не бути джерелом розбрату, Іван Виговський поклав гетьманську булаву. Ось саме цього Москва і добивалася, бо відтепер уже можна було не вагаючись маніпулювати безрозсудною отаманією. Виплекана московськими воєводами "пушкарівщина" дала, на жаль, рясні сходи, які заврунювалися щоразу, коли вирішувалася доля України.

Звичайно, зараз можна відшуковувати різні "за" і "проти", пояснюючи, чому Виговський не зумів скористатися перемогою над московським військом під Конотопом, дав можливість своїм противникам (прихильникам царя) знову виступити проти нього, позбавити його гетьманства. Але з усією повнотою видно: Москва добилася розбрату в Україні. Відсутність єдності призвела до міжусобиць серед козацької старшини і стала причиною так званої "Руїни", яка знекровила Україну. І цим намагався негайно скористатися царський уряд, розширяючи свій вплив на українських землях, використовуючи свої гарнізони, що заполонили Гетьманщину.

Очевидно, мав рацію Петро Колісник, котрий свого часу змушений був сказати з гіркотою: "І на лихо всім нам, сучасним воюючим українським самостійникам, славна і трагічна доба Виговщини свідомо і несвідомо замовчана і покрита присмерками і таємничою загадковістю в нашій історії" (Колісник П. Гетьман Виговський і призначення України // Місія України (Урбана). — 1969. — Ч. 1. — С. 4).

Мабуть, замовчують славну добу Виговського, продовжував цей автор, тому, що "чорний московський вогонь випік глибокі отруйні тавра на українських душах і серцях, на українському духові і свідомості наших попередніх і теперішніх поколіннях української нації, що й досі не зрізали те ганебне тавро шаблюкою, чи не випалили суверенним огнем і не змили ворожою і своєю кров'ю" (там само. — С. 5).

Москва не вірила українським сльозам

Одержавши перемогу на Лівобережжі та поставивши всюди московські залоги, князь Олексій Трубецькой міг уже сміливо взятися за виконання тих наказів, які були дані йому на цей передбачений випадок. Московський цар хотів мати в Україні такого гетьмана, якого можна б, "узявши за хохол, водить", як висловився Виговський.

Москва ретельно готувалася до виборів нового українського гетьмана, якого одразу ж необхідно було зв'язати новою присягою. Зокрема, було ретельно продумано процедуру як обрання гетьмана, так і затвердження нових статей. У таємному наказі Трубецькому доручалося: коли полковники і все поспільство заявлять, що не хотять більше Виговського, а бажають обрати нового гетьмана, то князь повинен вибори дозволити, а після них виголосити промову, після чого лишень віддати гетьманові булаву. Потім гетьман має скласти присягу цареві, а коли б почав відмовлятись, посилаючись на те, що вже складав присягу за Богдана Хмельницького й Виговського, то пояснити, що в той час він "был в рядовых под властью, а ныне все войско Запорожское вручено под его регимент и ему ныне, будучи в навишшем уряде, царскому величеству на верное подданство вера по святой непорочной евангелской заповеди надобно учинити вновь без отговоров" (Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 318).

Як довідуємося зі статейного списку Трубецького, він постарався успішно справитися з царським наказом. Як тільки він одержав повідомлення, що правобережні полки обрали на гетьмана Юрія Хмельницького, негайно зав'язав зносини з ним, закликаючи прибути до Переяслава. Та молодий Хмельницький не поспішився, а вислав до Трубецького посольство на чолі з чигиринським полковником Петром Дорошенком, яке привезло свої статті та запропонувало царському послу їхати до Терехтемирова (Трахтемирова).

Коли ж московська депутація категорично відмовилися переправлятися за Дніпро, тоді Петро Дорошенко подав свій проект нового договору, який складався з 14 статей, і заявив: "Прислали де те статьи с ними Юрьи Хмельницькой и полковники и велели челом бити великому государю и князю Алексею Михайловичу... чтоб великий государь пожаловал, велел им быти под своею государевою самодержавною высокою рукою на тех статьях" (там само. — Т. 4. — С. 255).

Козацька старшина пропонувала подальший союз з Московською державою на тих статтях, які були складені на Генеральній раді в Жердовій долині і передбачали статус України на тих умовах, які були проголошені за Богдана Хмельницького, про що в статті першій нагадується: "Яко за славнои памяти небощика пана гетьмана Богдана Хмельницького, гетьмана Войска Запорожского, постановлены в Переяславле и выконанню присяги из обоих сторон было, так и теперь тые ж права привилия и вольности всякие абы, в тот час от его царского величества наданые, не отменены и ни в чем нарушены не были" (там само. — С. 256).

Аби не допустити більше втручання московських залог у внутрішні справи України другим пунктом Жердівських статей вимагалося, щоб царські воєводи були лише в Києві, як і за Богдана Хмельницького, в інших же замках і містах, щоб жодного воєводи і "рати насылано не было". Коли ж царське військо висилатиметься в Україну, то воно має бути в "загадованью гетьмана Запорожского".

Враховуючи те, що в часи Виговського відбувалися зносини Пушкаря, Барабаша та інших заколотників безпосередньо з царем, минаючи гетьмана, і в Посольському приказі приймали різні листи від безвідповідальних і ворожих гетьманові осіб, то третій пункт містив вимогу, щоб цар не приймав жодних листів, які не будуть підписані гетьманом із приложенням військової печатки.

Дві наступні обстоюють право на уряд гетьмана: щоб в обиранні гетьмана старшим і меншим Війська Запорозького "вольная была, кого войско улюбить", до виборів же, крім населення України, ніхто чужий не може втручатися.

Оскільки в попередні роки були спроби втручання московських воєвод у справи козацької адміністрації, то шоста стаття ставить вимогу, щоб влада полковників у Війську Запорозькому не порушувалася, щоб вони у своїх "городах неотменно зоставали и ни в чем ни от кого перешкоды жаднои не поносили, меновате в Киеве и в Старом Быхове и инде".

Інші пункти Жердівських статей вимагали: підтвердження права приймати й відпускати чужоземних послів за умови, що копії з посольських грамот і листів будуть надсилатися цареві; внутрішньої автономії держави, зокрема, щоб усі перебували під присудом і відомом гетьмана і не терпіли жодних труднощів та утиску; аби при мирових переговорах московських представників із сусідами, насамперед з поляками, татарами, шведами, були присутні "комісари" Війська Запорозького і, "повагу свою маючи, голос вільний подати могли"; непорушність прав "всякому стану духовному й світському"; амністію; права київського митрополита — щоб він, як здавна, так і тепер, належав до патріарха константинопольського і послушенства йому віддавав і ні "до кого иншего з верховности неналежнои и послушенства не был премушаный". А після смерті митрополита обирання іншого митрополита київського або якого іншого владики проводилося, як і здавна, вільно.

Остання стаття містить вимогу, щоб по всій Україні вільно було кожному фундувати школи й монастирі, а вже існуючі школи "всякого язика для ученія дітей" були вільні "и ни от кого не было зборено".

Молодий гетьман погодився приїхати на зустріч з царськими воєводами, які від нього в Переяславі добиваються повторної присяги Москві, але вже на обмежених

правах. Зокрема, гетьман тепер повністю підпорядковувався царському урядові, московські воєводи з військом відтепер мали перебувати у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Браславі та Умані.

Коли українська делегація повернулася до Чигирина, то старшини, котрі не були з молодим гетьманом на новій Переяславській раді, ознайомившись із привезеними статтями, почали висловлювати занепокоєння їхнім змістом. Зрештою, і ті полковники, що їздили до Переяслава, при уважному повторному перегляді договору й порівнянні його, перебуваючи вже без оточення московським військом, теж побачили, що й статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року не співпадають з оригінальними, а містять у собі щось "небывалое".

Ті, що не їздили до Переяслава, стали нарікати на тих, які там були, за "несправність", дорікали Юрію Хмельницькому за поступки Москві, почали перекладати вину за такий вислід один на одного. Після довгих і гарячих суперечок вирішили вислати посольство до царя та просити його відновити свої права й зняти всі обмеження.

Посольство в складі полковників Андрія Одинця, Петра Дорошенка та ще трьох товаришів виїхало 13 (23) листопада 1659 року. Прибувши до Москви на початку грудня, представники козацької старшини поставили серед інших такі принципові вимоги, "за единогласным нас гетмана, полковников и всего старшего и меншаго товарищества":

1) Щоб царські воєводи були лише в Києві та Переяславі, а "в иных украинных его пресветлого царского величества в Войске Запорожском городех не были и не наезжали..." (там само. — Т. 5. — С. 2).

2) Щоб Війську Запорозькому повернули право незалежного козацького суду — "так над старшиною, как и чернью, и правом осужденных по заслуге карать для той причины, чтоб через непослушание в Войске Запорожском смятение никакое не чинилось" (там само. — С. 2).

3) Щоб козацькі посли мали право самі віддавати привезені грамоти безпосередньо цареві і їх читали в їхній присутності.

4) Щоб цар не приймав жодних прохань і листів від старшини, духовенства, посполитих і Запорожжя без погодження гетьмана, оскільки "с оболгания ненавистных людей многие ссоры урастают" (там само. — С. 3).

5) Щоб під час мирних переговорів з Польщею та іншими державами посли Війська Запорозького, "вольный глас имеючи, место особное заседали" (там само. — С. 4).

6) Щоб було скасовано заборону зносин із Кримом, оскільки "в прежних статьях, каковы были даны бывшему гетману Богдану Хмельницкому, а ныне те статьи в Переясловле ж подтвержены, написано: с Крымским ханом, кроме миру, никакой ссылки не имеют, а мир иметь с ним по указу великого государя, его царского величества, для того, чтоб на жителей войска Запорожского и на украины царского величества Татаровя из Крыму войною не приходили и ихне разоряли и в полон не имали" (там само. — С. 4).

7) Про повернення права міжнародних зносин, оскільки переяславськими статтями передбачено, що "гетману послов и посланников и гонцов из окрестных и ни из которых государств к себе не принимать и против тех присылок во окрестные и ни в которые государства по службе и посланников и гонцов от себя не посылать для убытков денежных и иных всяких расходов войска Запорожского..." (там само. — С. 4).

8) Про дарування вини родичам і прихильникам Виговського, яким переяславським трактатом "по век живота в раде войсковой и в секретной и в уряде ни в каком не быть", бо якщо, мовляв, "кто не против этой статьи и учинит, в раду будет призывать и уряд какой на них положит, и те будут караны смертью" (там само. — С. 5).

9) Про ствердження давніх прав духовенству, зокрема, вільного вибору митрополита про залишення його під благословенством царгородського патріарха: "А что есть о начальстве патриаршем, от которого бы мели митрополиты наши Малороссийские благословение брати, о том нам мирским говорити не належит, но на то что болши патриярх Константинопольский изволит" (там само. — С. 6).

Як бачимо, провід Війська Запорозького просив змінити ті статті Переяславського договору 1659 року, які зачіпали життєві інтереси Української держави. Однак, за винятком незначних поступок у Москві відмовилися переглядати вирваний під примусом у козацької старшини договір у Переяславі. Але відповідь знайшлася однаковою майже на всі прохання: "быть по Переяславскому договору".

Зрозуміло, це справило важке враження на українське суспільство та послужило потім однією з головних причин до повного розриву з Москвою. До речі, це сталося досить швидко. Хоч Юрій Хмельницький і намагався знайти порозуміння з царем, усіляко догоджаючи йому. Так, у серпні 1660 року як посол гетьмана приїхав до Олексія Михайловича корсунський сотник Григорій Піддониченко, який доставив до Москви два листи Юрія Хмельницького і вісім документів з листування колишнього гетьмана Івана Виговського з кримськими вельможами і його посланця до Бахчисараю Степана Богушенка.

В усній формі козацький посол мав просити царя прислати нового воєводу проти кримської орди замість Василя Шереметьєва, котрий пішов проти поляків і дати наказ донським козакам, аби "промишляли" над Кримом.

Крім того, посол мав просити Олексія Михайловича, щоб той відпустив з полону полковника Івана Нечая з братом в Україну, "дабы сестра моя дале не узнавала болшего вдовства" (там само. — С. 33).

Про звільнення Івана Нечая йшлося й в окремому листі до царя, оскільки, за словами українського гетьмана, "так многожды о Иване Нечае, зятя моего, до вашего царского пресветлого величества писал, а некогда не могу счастли-

вым быти, чтоб получил желаемое" (там само. — С. 34).

Позицію Юрія Хмельницького можна було зрозуміти, бо, як він писав цареві "сестры мои, две вдовы, по Данилку Выговском и по Иване Нечаю с детками безпристани слезы проливают кровавые и на меня нарекают и докучают и просят, чтоб до вашего царского величества бил челом и писал, чтоб мною уж сего Нечая упросил к сестре..." (там само. — С. 34).

Але Москва сльозам гетьманових сестер та їхніх дітей не вірила: цар навідріз відмовився задовольнити прохання Юрія Хмельницького. Зрозуміло, що це відбивалося на ставленні останнього до Олексія Михайловича, посилювало сумніви в доцільності подальшого союзу з ним. Тим паче після грубого поводження й особистою образою гетьмана з боку воєводи Шереметьєва, що викликало загальне обурення серед козацького війська.

Таке ж обурення в середовищі українського суспільства викликала брутальна поведінка московських військ в Україні. Зокрема, насильне вивезення на Московщину козацьких дітей, яких роками не повертали, незважаючи на постійні звернення до царя. Наприклад, у червні 1662 року коропотівські козаки Ніжинського полку скаржилися Олексієві Михайловичу, що його "ратные люди в Черкаских городех, и у нас, холопей твоих, в те поры детей наших поимали в полон... и я холоп твой Ромашка Лысой проведал дочеришку свою в Козлове, а я Марчка в Козлове ж, а я Офонка проведал в Елецком уезде, и в иных городех дети наши есть..." (там само. — С. 109).

Перший поділ України — руками самих українців

Зрештою, все це змусило гетьмана та старшину зважитися на рішучий крок: 7 (17) жовтня 1660 р., рівно через рік після підписання Переяславського договору, Юрій Хмельницький із старшиною в Чуднові уклали так званий Слободищенський трактат, який передбачав повернення України в підданство польського короля.

На боці Москви залишилась незначна частина Лівобережжя на чолі з Сомком та Золотаренком. Але, намагаючись поставити її під свою повну залежність, московський цар провокує вивести її з-під юрисдикції законно обраного Юрія Хмельницького, підштовхуючи лівобережних полковників до вибору свого, лівобережного гетьмана.

Москва не лише спровокувала вибори гетьмана на Лівобережжі, але й втрутилася в процес його обрання. Збереглася царська грамота князеві Григорію Ромодановському від 13 (23) травня 1662 року, якою наказується йти з Бєлгорода "с ратними людми в наши великого государя Черкаские городы... а о полной раде и о гетманском обиранье посланы к тебе статьи под сею нашею великого государя грамотою. А каковы статьи постановлены в Переясловле на раде при боярах наших и воеводах, при ближнем боярине нашем и наместнике при князе Алексее Никитиче Трубецком с товарищи, и те статьи присланы будут к тебе вскоре" (там само. — С. 105—106).

Спеціальний царський наказ зобов'язував Олексія Трубецького, вирушаючи з військом, розіслати грамоти наказному гетьманові Якимові Сомку і "иным ко всем полковником сее стороны Днепра с нарочными посыльщики наскоро", аби збиралися "в Прилуке или где пристойнее". При цьому особливо підкреслювалося, що обрання гетьмана має бути "по Переяславским новопостановленнім статьям, которіе постановлені на утвержение советом

всего войска Запорожского, при боярех и воеводех" (там само. — С. 106).

Але цар не лише нав'язував знову ухвалений під тиском збройної сили Переяславський договір 1659 року, яким зобов'язувався "и впредь безо всякого нарушения, по стародавним их правам, содержати имеет неотменно". Побоюючись певної самостійності Якима Сомка, у Москві вирішили зробити ставку на більш лояльного кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького. З цією метою Ромодановському доручалося "в Запороги к гетману кошевому к Ивану Брюховецкому и к старшине и ко всему при нем будучему войску на кошу о том писати, чтоб они на ту полковую раду для гетманского обиранья были вскоре" (там само. — С. 106).

За інструкцією з Москви проти Сомка розпочалася агітація, головними рупорами якої були ніжинський полковник Василь Золотаренко та єпископ Мстиславський та Оршанський Мефодій, котрий був призначений на місцеблюстителя Київської митрополії.

Очевидно, наказний гетьман викликав підозру в московських воєвод, бо відмовлявся виконувати різні повинності для утримання царського війська в Україні. Наприклад, воєвода Ромодановський вимагав від зіньківського полковника виділити 300 підвід під човни і 50 провідників, хоч "по сее время людем извоеванным с такой налоги и без войны война". З огляду на постійні повинності, які самочинно накладав на лівобережне поспільство Ромодановський, Яким Сомко вимагав, аби цар послав йому "свой государев указ, чтоб о ом престал и в наши войсковые права Запорожские не вступался, и Васюты с епископом чтоб на злое не приводил, и в нашей раде в войске вашего царского величества Запорожском на обраньи гетмана не был..." (там само. — С. 112).

Крім того, Сомко постійно писав до Москви про різні злочини, які чиняться на Лівобережжі і які "на ваших царского величества на ратных людех объявляетца". Однак переяславський воєвода, наприклад, "из тех воров управы не чинит, виноватых по их заслуге не казнит, как бы сам вместе с ними ворует" (там само. — С. 128).

За участю наказного Якима Сомка розробляється широкомасштабний план, аби виманити молодого гетьмана на Лівобережжя. Мовляв, "и как де Юрья Хмельницкой перейдет на сю сторону Днепра, и без него Заднеприе и Запорожье будет безнадежно и учнут приставать к нему Юрью, и в то время за Днепр надобно послати великого государя ратных людей дватцать тысяч и болши вскоре, чтоб теми людми за Днепром занять шесть городов: Чигирин, Корсунь, Умань, Канев, Брясловль, Белую Церковь, и учинить также, как и Переясловле" (там само. — С. 93).

Московські воєводи підказували наказному гетьманові Якиму Сомку навіть якою збройною силою можна буде утримувати в московських руках правобережні полки: "А мочно де те городы занять и держать их великого государя ратными людми Белогородцким полком, и чтоб де к тем его государевым ратным людем для того дела прислать человека разумного и смелого, чтоб его государевы дела делал по настоящему, не описываясь" (там само. — С. 93).

Для забезпечення майбутніх збройних операцій у лівобережних полках нагромаджуються запаси зброї, боєприпасів і продовольства. Так, у Ніжині в 1662 році до наявних в місцевому арсеналі понад 100 пищалів, 200 гарматних ядер, 140 пудів пороху, 120 пудів свинцю, 151 — ґноту, 152 — солі і 475 четей жита додається "в прибавку": "Пороху 9 бочек по весу и с деревом 105 пуд, свинцу 40 пуд, фетилю 30 пуд, пушечных 500 ядер розных статей, соли 50 пуд, 100 пуд льну на фетильное дело. Да хлеба собрано со всех ратных людей и всыпано в житницы 6 993 чети с осминою" (там само. — С. 127).

Таким чином, у Ніжинському арсеналі московське військо зосередило тоді 21 гармату, 92 пищалі затинних,

718 ядер залізних, 245 пудів пороху, 160 пудів свинцю, 181 пуд ґноту, 100 пудів льону. А хлібних запасів — 7 468 четів з осьминою (там само. — С. 127).

Розпочалася, зазначає Андрій Яковлів, знову братовбивча війна, що тяглася аж до 1663 року, і Україна поділилася на дві частини: одна стояла за Москву, друга — за Польщу. Війна ця тяжко вплинула на молодого недужого Юрія Хмельницького; його нерішучість, неуцтво у військовій справі, брак авторитету та невдачі підняли проти нього багатьох колишніх прихильників та примусили вдруге зректися гетьманського уряду: 6 січня 1663 року він постригся в ченці під іменем Гедеона.

А коли на його місце обрали Павла Тетерю, то на Лівобережжі відмовилися його визнавати, бо це було невигідно Москві. Їй більше підходив на цій посаді кошовий Запорозької Січі Іван Брюховецький, тим більше, він постійно давав знати про нібито заговір Якима Сомка і Василя Золотаре́нка проти Москви. Тож його й підштовхнули на похід за булавою лівобережного гетьмана. Наприкінці травня 1663 року він доповідав цареві з похідного табору в Ромнах: "Ныне же, исполняя указ вашего царского пресветлого величества, взяв Бога на помощь, иду к Нежину на полную раду со всем товарством" (там само. — С. 170).

Але головна біда була в іншому: насамперед, на Чорній Раді під Ніжином руками самих українців, зокрема запорожців, у 1663 році Україну розкололи на дві Гетьманщини. Лівобережжя з цього часу фактично потрапляє в залежність від Москви, яка посилює не тільки тут свій вплив.

"Нижайшій раб" Іван Сірко, але не Петро Дорошенко

За допомогою запорожців під владу царя потрапляють і окремі правобережні міста. Зокрема, про це кошовий Іван Сірко доповідав як "нижайшій раб и верной подданой" в листі до Олексія Михайловича 13 (23) березня 1664 року: "В той же, великий государь царь, грамоте написано, чтоб я над изменниками Черкасы (правобережними козаками, що не присягали московському царю. — *В. С.*); и я с войском Запорожским, оборотясь из-под Тягина, города Турецкого, пришол под городы Черкаские... чрез нас, Ивана Сирка, к вашему царскому величеству привращена есть вся Малая Росия, над Богом и за Богом будучие городы, а именно Брославской полк, Кальницкой, Могилев, Рашков, Уманской повет, до самого ж Днепра от Днестра..." (там само. — С. 151).

Потрапивши в повну залежність від Москви, Іван Сірко не тільки здобував для неї українські міста, але й просив царя, щоб той присилав своїх ратників до них "для их обороны, а особно для городов крепких, посылайте, ваше царское пресветлое величество, ратных руских людей в Брославь, в Умань, в Кальник и в иные надобные городы..." (там само. — С. 152).

Нові обмеження автономії України йдуть після укладення лівобережним гетьманом Іваном Брюховецьким у жовтні 1665 року так званих "Московський статей", які передбачали повноту військово-адміністративної та фінансово-господарської влади московських воєвод на Лівобережній Україні (окрім козацького стану), збільшення московського війська, що утримувалося Україною. Збирання податків тепер передавалося до рук представників царя, що було прямим порушенням "Березневих статей". Київський митрополит мав відтепер призначатися за згодою Московського патріархату, хоч духовною столицею православних українців залишився Царгород.

Цей наступ московського уряду на обіцяні давні права й вольності українського народу обернувся через два роки могутнім виступом проти свавілля царської адміністрації в Україні, у якому взяв участь і сам Брюховецький.

Його трагічна смерть у похідному таборі під Опішнею у червні 1668 року призвела до проголошення гетьманом усієї України Петра Дорошенка. Звичайно, такий поворот подій зовсім не влаштовував Москву, оскільки Петро Дорошенко був налаштований на самостійницький розвиток України. Ще 1 (10) січня 1668 року в листі до царського посла Василя Тяпкіна він чітко висловив свою державницьку позицію, наводячи безліч фактів узурпації Москвою влади в Україні. Коли ж представник царя спробував подати нові статті, на яких Петро Дорошенко мав би присягнути на ім'я Олексія Михайловича, хоч, мовляв, "ясневелможный господин гетман войск его королевского величества запорожских Петр Дорошенко и без подданства его царскому величеству есть желателный, то посол гетьмана — його брат полковник Григорій Дорошенко заявив: "Да им же де козаком невозможно в подданстве царского величества быть для того, что... многие волности и правы казацкие стали нарушены... от тех неприродных гетманов и полковников казацких прямые воры и заводчики свободны, а добрые и верные люди и слуги его царского величества: Самко гетман, и Васюта Золотаренко, и Аника, Черниговский полковник, и иные многие добрые люди, старшина и рядные козаки, горкою смертью невинно казнены и замучены, и ныне много таких стражут, и от таких немилостивых губителей бегают и хранятца, и не знают, где глав своих подклонити, и для таких де великих страхов их Заднепрская сторона быть под высокою рукою его царского величества не позволяет" (там само.— С. 251).

Петру Дорошенку вдалося до кінця того року звільнити майже всю Лівобережну Україну від московських військ. Але тоді, коли вже здавалося, в Україні ситуація

стабілізується, знову дав про себе знати кошовий Сірко: він повів до Чигирина нового претендента на гетьманську булаву. З огляду на це Петро Дорошенко, не встигнувши закріпити своєї влади на Лівобережжі, змушений був повертатися до своєї столиці, залишивши замість себе на Лівобережжі незначні відділи війська на чолі з чернігівським полковником Дем'яном Многогрішним, котрий водночас став і наказним гетьманом лівобережним.

Скориставшись з того, що Петро Дорошенко попрямував з основними силами до Чигирина, на Лівобережжі знову з'явився з московським військом Ромодановський і почав там наводити свої порядки, руйнуючи міста й замки.

За таких обставин на скликаній у Новгород-Сіверському козацькій раді 17 грудня 1668 року було обрано Дем'яна Многогрішного на гетьмана Лівобережжя, складено проект нового договору й вислано з окремим посольством до царя. Після переговорів у Москві Олексій Михайлович вислав уже своє представництво до Глухова для офіційного обрання нового гетьмана. Там було й нав'язано козацькій старшині так звані "Глухівські статті", які нібито дещо полегшували становище Гетьманщини у складі Московської держави. Водночас, хоч там і зазначалося про підтвердження договору з Богданом Хмельницьким, статті нового договору значною мірою обмежували автономію України: царські воєводи залишалися в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, обмежені лише формально втручатися у справи місцевої адміністрації. Реєстр козацького війська порівняно з "Березневими статтями" 1654 року зменшувався вдвоє — до 30 000, гетьману не дозволялося входити в дипломатичні відносини з іноземними державами.

Доповідаючи про свою перемогу цареві, Ромодановський наголошував, що його суперечка з козацькою старшиною на Глухівській раді щодо присутності московських воєвод у містах України тривала з 3 по 6 березня, "и стояли они на том крепко", але, мовляв, пощастило з ними домовитися.

Як тільки про це стало відомо на Правобережній Україні, тамтешній гетьман Петро Дорошенко негайно попередив Многогрішного, аби він одумався або ж погодився лише з тими статтями, які підписав Богдан Хмельницький. У листі до релігійного діяча Лазаря Барановича, котрий був посередником у переговорах між царем і гетьманом, Многогрішний заявляє, що Військо Запорозьке з усім християнським народом "великого й малого возрасту" погодиться бути під рукою великого государя, але з умовою виведення з українських міст воєвод і відновлення тих стародавніх прав, які були підтверджені при Богдану Хмельницькому в Переяславі.

Треба сказати, що Дем'ян Многогрішний від імені козацтва категорично виступив проти наміру царського уряду щодо передачі Києва Речі Посполитій: "Це престольний город царствуючий із давніх часів, звідки на весь світ Благодать Божа зросла і засяяла. Великий государ преславний город Київ і всі українські городи не шаблею взяв, а Запорозьке Військо піддалося йому добровільно. Коли ж і Київ і все Військо Запорозьке государю тепер не потрібні, і він віддасть їх королеві, то нехай би наказав воєвод і ратних людей вивести з Києва та інших міст, а вони знайдуть собі іншого володаря" (Соловьев С. История Государства Российского. — М., 1860. — Т. XII. — С. 178).

Його устами дано також характеристику тодішнього становища в Україні: "Царські ратні люди замість оборони завдали нам ще гірші шкоди і знищення: в наших городах вони докучали бідним людям частим злодійством, підпалами і биттям до смерті та різними муками, а до того ж вони до наших звичаїв і обичаїв не звикли" (там само. — С. 178).

Економічна та політична експансія царизму на українські землі особливо посилилася після Андрусівської угоди 1667 року, за умовами якої московський уряд погодився передати Польщі Правобережну Україну, що грубо порушувало "Березневі статті" 1654 року (тобто відмовився від неї), а на Лівобережній козацька старшина поступово втрачала свої права, самодержавство почало наступ і на вольності Запорозької Січі, зводячи цілу систему укріплень на межі її володінь.

Категорично протестував проти Андрусівської угоди між Польщею й Москвою гетьман Правобережної України Петро Дорошенко. Він, зокрема, заявив московському послові Тяпкіну: "В Андрусові обидва монархи (польський король і московський цар. — *В. С.*) погодилися на тому, щоб винищити козаків. На якій підставі ви без нас рішили одні міста собі залишити, інші віддати, тоді як ви їх придбали не своєю зброєю, а божою допомогою та нашою відвагою".

Але, на жаль, це вже були тільки протести. Не було військово-політичної єдності в цей час між низовим, лівобережним та правобережним козацтвом. А відтак царський уряд, вміло розпалюючи ворожнечу між козацтвом, продовжував і надалі прибирати до своїх рук Україну.

Для гетьмана немосковської вдачі – кайдани

Прямої, одвертої, але гарячої вдачі, гетьман Многогрішний, пише Андрій Яковлів, серед отруєної московськими інтригами, підкупами, двоєдушністю атмосфери почував себе безсилим і часто, спровокований московськими посланцями або деким із старшини, висловлювався гостро й одверто, говорив більше, ніж було потрібно. Особливо гострі розмови мав гетьман із царськими посланцями М. Савіним у грудні 1671 року та з О. Танєєвим у січні й березні 1672 року. Цим він озброїв проти себе Москву, яка засадничо не терпіла людей одвертої, негнучкої вдачі, особливо на гетьманському уряді, не придбав собі прихильників серед більшості старшини й прискорив свою загибель.

Головними змовниками проти гетьмана були: генеральний обозний Петро Забіла, генеральні судді Самойлович і Домонтович та генеральний писар Карпо Мокрієвич. Ці змовники працювали в повному контакті з ніжинським воєводою Ржевським та з головою московських стрільців при гетьмані Неєловим.

7 (27) березня 1672 року до гетьмана прибули московські посланці Танєєв і Щоголєв, а вночі з 7 на 8 березня, умовившися з обозним і суддями через свого посланця, Танєєв, Щоголєв і Неєлов пішли на таємну нараду до обозного Забіли, де й домовилися, що одразу ж після від'їзду царських посланців змовники вхоплять "того вовка" – Многогрішного – і, зв'язавши, віддадуть Неєлову під варту.

Московські посланці виїхали з Батурина 10 березня, а вночі з 12 на 13 березня змовники разом із Неєловим вдерлися до покоїв гетьмана, вхопили сонного, зв'язали й під вартою московських стрільців відвели до Батуринського замку, потім вирішили відіслати закованого гетьмана до Москви, що й було зроблено.

А там усе відбулося так, як і просили змовники з числа генеральної старшини: гетьмана на дибі двічі били кнутом, після чого засуджено було його на смерть – за те, що мав намір стати підданим турецького султана, хотів посварити царя з королем польським тощо. І тільки після того, як голови засуджених уже поклали на "плаху", оголосили про помилування й заслання на Сибір.

Пекельні муки під час слідства та суд над Многогрішним у Москві, куди його привезли в кайданах, було грубим порушенням "Березневих статей" 1654 року. Адже ними передбачалося, що справи осіб козацького стану має розглядати тільки козацький суд. Згідно з тогочасним українським військовим правом гетьмана (якщо він навіть вчинив злочин) могла судити тільки Генеральна Рада Війська Запорозького. Суд і заслання до Сибіру Многогрішного – нечуване доти порушення прав і вольностей Війська Запорозького, стверджених царським словом Олексія Михайловича.

Угодницьку політику козацької старшини, яка брала участь у зміщенні Многогрішного, сповна використав цар під час укладання угоди з новим лівобережним гетьманом Іваном Самойловичем. Згідно з цією угодою останній не міг карати винних старшин, а повинен був відсилати їх до Москви, не мав права посилати послів до чужоземних монархів. Аби обмежити владу гетьмана, усе це робилося за участю змовників з числа генеральної старшини.

Звичайно, Олексій Михайлович дуже радо затвердив ці статті, оскільки вони обмежували автономію України.

Але Москва домоглася ще одного, доволі важливого обмеження прав Війська Запорозького – територіального. Зокрема, з приводу прохання мешканців Гомеля прийняти їх до Гетьманщини, Многогрішний підтримав їх. Тепер же йшлося про окрему ухвалу стосовно того, аби козаки залишили міста й землі по р. Сожу й надалі там ніяких "задоров и зацепок не чинили". Хоча 31 березня 1660 року Олексій

Михайлович у жалуваній грамоті ніжинському полковнику Василю Золотаренку писав так: "За его к нам великому государю и брата его верные службы, пожаловали городом Гомлем с волостью и с уездом и с землями и со всякими угодьи к нему належачими и доходы во владенье". Місто Гомель з околицями саме тому передавалося в козацьке володіння, що "тот город Гомль взял у Литовских людей брат его, наказной гетман Иван Золотаренко, и он, Василей" (Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 17).

Ось так Петро І "реформував" Україну

Так, свою державність Україна втрачала. Особливо ж гостро стали відчувати експансію московського абсолютизму в Україні з приходом до влади Петра І, якого й досі деякі історики характеризують як великого реформатора Росії, забуваючи одне: методи, за допомогою яких втілювалися в життя його нововведення, варварські.

А в Україні ж пам'ятали "Березневі статті", зокрема, й щодо козацького війська. Петро І ж оголосив з квітня 1707 року про реорганізацію козацької армії, що мало призвести до її ліквідації. Такі спроби з його боку були ще 1705 року, коли він посилав до Прусії Прилуцький та Київський полки, маючи намір обернути їх у драгунські.

Козацьке військо змушене було брати постійну участь у численних походах і важких боях, не одержуючи за це не тільки ніякої винагороди, а й зазнаючи всіляких образ від московських воєначальників. Дійшло навіть до того, що російські солдати стягнули з коня наказного гетьмана Дмитра Горленка і ледь не побили його. "В Україні московські війська, — писав зарубіжний дослідник Л. Левіттер, — ...своїми грабунками, підпалами, побоями та знасилуванням нагадували радше карну експедицію, ніж союзне військо" (Мацьків Т. Студія про мазепинців // Український історик. — 1983. — Ч.2—3. — С. 170).

Австрійський посол у Москві Отто Плеєр повідомляв до Відня на початку 1706 року, що Мазепа скаржився цареві на Меншикова, котрий силою відібрав у козаків коней. Однак безчинства з боку російського командування й далі продовжувалися. І коли гетьман наступного року знову звернув на це увагу Петра І, той змушений був наказати своїм полкам, аби Україну проходили "...скромно, не чиня никаких обид и разорения малороссийского края жителям под опасением нашего гнева и казни" (Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1948. — Т. VIII — Вып.2. — С. 864—865).

Однак це не допомагало, бо постійна присутність московського війська в Україні продовжувала залишатися джерелом різних безчинств над мирним населенням на території кожного полку. Зокрема, в Полтаві перебував драгунський Гренадерський полк, у Миргороді — драгунський Астраханський, у Лубнах — драгунський Невський, у Гадячі — драгунський Новотроїцький, у Ніжині — драгунський Інгермландський, у Переяславі — Ростовський, у Козельці — Троїцький, у Прилуках — Ямборський.

Велике невдоволення викликало в українського населення й те, що його постійно залучали до будівництва Петербурга. У неймовірно важких умовах щороку на берегах Неви працювали тисячі українців, значна частина яких через хвороби й каторжну працю гинули в болотах. А скільки полягло їх при спорудженні каналів? За підрахунками окремих дослідників, Петро І лише в останні п'ять років свого життя залучав до різних будівельних робіт 150 тисяч українців, 25 тисяч із яких не повернулися додому...

А починалося все це за часів гетьманства Мазепи. Така гірка статистика вже потрапляла до його рук. Як йому було сприймати зведення про навічно полеглих синів свого народу у чужих землях?

Наша історична література впродовж багатьох десятиліть вихваляла Петра І за створення всеросійського ринку, який давав начебто великі можливості і для розвитку українського господарства. А насправді, після приходу Мазепи до влади, Україна все частіше зверталася до звичних для неї торговельних операцій із Західною Європою. Вони здійснювалися через балтійські порти Гданськ, Кенігсберг та сухопутні шляхи через Краків і Бреслау. З України гнали худобу, везли шкіру, віск, тютюн, селітру, горілку, скло, збіжжя тощо. Широким був і зустрічний потік товарів. Так, з Сілезії доставляли голландське й англійське сукно, біле й пофарбоване полотно, шовкові тканини, різні металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, латинські, німецькі та французькі книги. Подібні товари, а також медикаменти надходили з Кенігсберга й Гданська.

Розвиток промисловості Гетьманщини відбувався такими швидкими темпами, що Мазепа 1700 року навіть спеціально займався проблемою розширення міжнародних зв'язків з питань українського господарювання. Саме тоді він затвердив головні сухопутні й водні шляхи: скажімо, з Стародуба суходолом на Бихів, Борисів, Мінськ, Раків, Оливу, Вержболово, Кенігсберг; з Чернігова — на Лоїв, Речицю, Несвіж, Гродно, Августово, Кенігсберг.

Звісно, розвиток економічної самостійності Гетьманщини непокоїв російського самодержця, що й обернулося 1701 року виданням указу Петра І, згідно з яким український експорт у Європу мав здійснюватися через... Архангельськ. Тобто із Гетьманщини прядиво, поташ, юхту, сало та інші товари слід було спершу везти через Москву до Білого моря, а потім навколо Скандинавії до Англії, Німеччини...

Це була перша спроба Петра І перетворити українських купців у своєрідних помічників російського капіталу. З іншого боку всі закордонні товари мали проходити лише через руки московської торгівлі, які, звісно, піднімали на них ціну для українського населення.

За цим треба, на нашу думку, з одного боку бачити далекоглядність Мазепи, котрий через торговельні зв'язки з Європою та Близьким Сходом прагнув утвердити економічну самостійність і міжнародний престиж України, а з іншого — бажання Петра І силоміць відрізати її від закордону, щоб вона втратила характер самостійного економічного організму й поступово перетворилася у звичайну колонію Росії, в якій тільки й можна було б реалізовувати сировину й продукти з України. У той же час Україна мала стати постійним ринком збуту російських виробів, переважно гірших і дорожчих, ніж іноземні.

Таким чином примусове втягнення до всеросійського ринку українського господарства спричинилося, по суті, до розорення останнього.

До того ж, Петро I чинив перешкоди Україні не лише у спробах зміцнити економічні зв'язки з Європою, але й в посиленні господарських контактів Лівобережної України з Правобережною та Слобожанщиною, тобто боявся створення єдиного економічного механізму. Монарх, очевидно, розумів, що заходи Мазепи в цьому напрямі (інтеграція економіки України в Європу, створення українського капіталу) — чи не головна козирна карта у протистоянні натискові російського самодержавства.

Заради всієї України

Це, а також політичне обмеження Гетьманщини, викликало широке невдоволення козацької старшини ставленням царського самодержавства до України, а відтак й призвело до укладання угод Мазепи з шведським королем Карлом XII та польським Станіславом Лещинським. Зокрема, за допомогою першого, гетьман, враховуючи, що тоді "Швеція була однією з найвеличніших, якщо не найвеличнішою військовою державою в Європі", вирішує остаточно порвати з російським самодержцем. Цьому, нагадуємо, сприяв і той спалах невдоволення, який уже досить виразно проріс з середовища козацтва, особливо його старшини.

Масла у вогонь, як кажуть, підлило ще й спорудження Печерської фортеці в 1706—1707 роках у Києві. Пилип Орлик, генеральний писар Мазепи, згадував: "Зачалася робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські городи до головної армії то рекрутів, то всяких начальників, і полковники з старшиною, часто приходячи до гетьмана, з жалями оповідали, що пристави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, вуха шкодами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі царського величества, а там великоросійські люди доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертельним боєм. Два полковники, Апостол Миргородський і Прилуцький (Горленко — *В. С.*), як головніші і від інших до Мазепи сміливіші, так сказали Мазепі: "Очи всіх нас на тя уповають, і не дай Боже на тебе смерти, а як зістанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть". А прилуцький то потвердив такими словами: "Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо, так навпаки ми, і діти наші во вічні

роди будемо і душу і кості твої проклинати, коли нас за свого гетьманства в такій неволі зоставиш..."

Під осінь 1708 року театр подій Північної війни проліг до кордонів України. Після битви під Лісною, де було розбито шведський обоз, Карл XII вирішив повернути в Україну. Як свідчать зарубіжні історики, зокрема англійський представник при армії Карла XII капітан Джеймс Джеффрейс, саме шведський король напросився перезимувати в Україні, бо відступаючи до Москви, Петро I залишав за собою повністю спустошену територію, на якій шведи могли б знайти собі погибель від голоду, а в майбутньому від холоду. План московського царя якраз і полягав у тому, аби "проволочить оному времени к большему людям его (Карла XII — *В. С.*) стужению й голоду" (Цит. за: Мезин С. А. "Полтавская баталия" в сочинениях Феофана Прокоповича // Историографический сборник. — Саратов, 1989. — Вып. 14. — С. 156).

А ось які причини повороту Карла XII наводить відомий російський дипломат того часу, посол у Голландії Матвєєв.

Шведський король, враховуючи "обережність" російських військ, неможливість пройти до Смоленська і труднощі щодо забезпечення, на таємній нараді зі своїми генералами "принял намерения пройтить до Украины под коварством своими последующим: в первых, чтоб в Край не многолюдные и все изобильные войтить, где никаких регулярних фортецей или гарнизонов не находитца; в те вшедши бес помешки всякой (причем московские войска не могут разорватца надвоє, ни остановить его), найдет там в том волном казацком народе людей, соберет доволно й пойдет свободно с провожанием тех казаков чрез прямые и безопасные пути до Москвы. В оную же свою бытность еще при случае нужном, может он, швед, поблизости иметь из Украины свою пересылку с ханом крымским к призыванию его в случае с собою и с поляками, ко-

торые держат сторону Лещинского при таком приятном им случае. Еще он, швед, гораздо способно найдет много прилуча ис казаков посылать к Москве к возмущению народному, как он и прежде то чинил" (цит. за: Шутой В. Борьба народных мас против нашествия армии Карла XII. — М., 1958. — С. 250—251).

Це, звичайно, ламало всі плани українського гетьмана, який не хотів допустити, аби воєнні дії перенеслися на територію України.

Козацькі полки були розкидані по всіх театрах Північної війни. Ні лівобережні козаки, ні запорожці, як, до речі, і все населення України, нічого не знали й не були підготовлені до того, на що зважився Мазепа з генеральною старшиною. Це загрожувало катастрофою, яка вже наближалася, оскільки російське військо поспішало сюди, аби не тільки стати проти шведів, а й взяти під контроль дії гетьмана.

І коли Мазепа дізнався від свого генерального осавула Андрія Войнаровського про випадково ним підслухану розмову двох офіцерів-іноземців в армії Меншикова, що готується ліквідація старшинського управління, гетьман вирішив остаточно порвати з Петром I. Але, як зазначав навіть Меншиков, Мазепа "сее учинил не для одной своей особы, но и всей ради Украины" (Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. VIII. — Вып. 2. — С. 864—865).

До речі, добре інформований англійський посол у Москві Чарлз Вітворт, висловлював тоді серйозні сумніви, що 70-літній, бездітний "багатий гетьман, який мав прерогативи монарха, перейшов на бік Карла XII задля власних мотивів". Такої ж думки був німецький полковник у шведській армії Штраленберг: "Коли Мазепа довідався, що цар хоче ліквідувати автономію Гетьманщини, то вирішив перейти на шведську сторону, одначе його наміром було зробити цю країну незалежним князівством".

З цього приводу німецький історик Отто Гайнц пише: "...Було б запереченням самим у собі уважати майже сімдесятилітнього, бездітного гетьмана за безхарактерного авантурника чи зрадника. Коли б йому залежало на особистих користях, то він не потребував би виставляти себе на небезпеку... Переговори, що їх вів Мазепа з королем Станіславом, мали на меті при помочі шведського короля звільнення з-під московського ярма..."

Хто задумав "Малороссийскую землю поработить..."

Дізнавшись про перехід Мазепи на бік Карла XII, Петро I негайно віддає Меншикову наказ: не допустити, аби козацьке військо, що перебувало біля Десни, переправилося за неї і вирушило до шведського табору. Потім він видає укази до Війська Запорозького, митрополита Київського, Галицького Малої Росії Йосаафа Кроковського, архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Іоанна Максимовича, єпископа Переяславського Захарія Корніловича, якими, оголосивши про зраду Мазепи, вимагає поспішати до Глухова для обрання нового гетьмана.

Щоб привернути на свій бік населення України, цар наступного дня звертається до всіх жителів з відозвою, в якій йдеться про те, що Мазепа задумав "Малороссийскую землю поработить по прежнему под владение Полское й церкви Божие й святые монастыри отдать в унию". Крім того, Петро I додає, що "бывший гетман хитростию своею без нашего указу аренды и многие оные поборы наложил на малороссийский народ, будто на плату войску, в самом деле ради обогащения своего" (Письма и бумаги императора Петра Великого — Т. VIII. — Вып. 1 . — С. 224—225).

А ось іще одне свідчення лицемірства Петра: "Сей же коварственный неприятель наш (Мазепа — *В. С.*) хочет в тех же своих прельстительных письмах внушить народу Малороссийскому, будто бы однако прежде права и вольности от нас, Великого Государя, ослаблены, и города их от Воевод и Войск Наших завладены, напоминая им, дабы мыслили о своих прежних и старых вольностях; и то может каждый из малороссийского народу признать, что то самая явная ложь... ибо, как сначала Отец наш... по принятию под Высокодержавную свою Царского Величества руку малороссийского народа, по постановленным актам, оному привилии и вольности позволил й утвердил, тако

оныя и до ныне от Нас, Великого государя, им без всякого нарушения и ущерба свято содержаны бывают..." І далі: "...Можем нестыдно рещи, что никоторый народ — под солнцем такими свободами и привилиями и легкостью похвалитися не может, как по нашей Царского Величества (милости) Малороссийский..." (там само. — С. 225).

Названий Маніфест Петра І, надрукований українською мовою, за словами Феофана Прокоповича, "всюды по местам народным прилеплять указано" (цит. за: Мезин С. А. "Полтавская баталия" в сочинениях Феофана Прокоповича. — С. 155).

Це, до речі, робилося за підказкою Меншикова. Ось що він радив Петру І: "И для того за благо вашей милости советую при таком злом случае надлежит весма здешний простой народ утвердить всякими обнадеживаниями чрез публичные универсалы, выписав все ево, гетмана, к сему народу озлоблення и тягости, и чтоб на ево ни на какие прелести не склонялись, пожеле когда он сие учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины. И бес того не пройдет, чтоб каких не было от него здесь прелестных универсалов или тайных каких оракций. Прочее то все отдаю в ваше высокоздравие розсуждение" (Письма и бумаги... — Вып. 2. — С. 864—865).

Першого листопада 1708 року цар звернувся з ультиматумом до військової старшини, яка перейшла з Мазепою на бік шведів: якщо до 1 грудня не повернуться, "кто будет против нас служить тем нашим неприятелям, тех обьявляем изменником нашим и Отчизны вашей. И будут их чины и маетности и пожитки их отобраны и розданы верным за службу их. Також жены и дети их взяты и сосланы будут в ссылку. А кто из них поиманы будут, и те, яко изменники, казнены будут смертью без пощады" (там само. — С. 267).

Тим часом Петро І розпорядився стосовно нових каральних акцій. За його вказівкою Меншиков зобов'язаний був вивезти всю артилерію з гетьманської столиці Батурина, "а строения сжечь". Через три дні цей наказ повторюється: "Батурин... другим за приклад зжечь весь" (там само. — Вып. 1. — С. 274).

Багатьох захисників прибивали або прив'язували до колод і спускали вниз за течією Сейма — до впадіння у Десну, з-за якої мали прийти Карл XII і Мазепа. За словами Чарлза Вітворта, в Батурині "зарізано жорстоко 6000 чоловік без огляду на вік і стать" (Мацьків Т. Вказ. праця. — С. 78).

Така жорстока розправа з гетьманською столицею, звичайно, важко вразила населення України. Катастрофічне становище зрозумів і відчув Мазепа: "Теперь все пойдет иначе: Украина, устрашенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами заодно".

Третього листопада Петро І писав Меншикову: "Припало мне на ум, что в Прилуках гетманских единомышленников, которые ныне при нем, многих есть жены и дети. Для чего изволь нарочно прислать туды кого-нибудь з драгун и взять их за караулом" (там само. — С. 272).

До Прилук відбув "для лутчей обороны от неприятельського наступления и изменника Мазепы с войском нашим великороссийским генерал наш маер князь Григорий Волконский". До Білої Церкви також планувалося ввести російський гарнізон. Коменданту цієї фортеці Петро І погрожував: "А если же кто дерзнет сему нашему великого государя указу учинить непослушание и тех наших Великороссийских людей пустить в замок не похосцет, и с теми учинено будет по тому ж, как и в Батурине с сидящими... Которые противились побиты, а заводчикам из них учинена смертная казнь" (там само. — С. 292).

Козаків з цього замку Петро І наказував князю Голицину відправити до Києва, а потім "велели вывесть оттуды пушки и амуницию, и валы, хотя не вовсе разорить..." (там само. — С. 295).

Самі себе воювали

Вказана акція, на жаль, увінчалася успіхом, бо допоміг український полковник. Ось як описував захоплення Білої Церкви Д. Голіцин: "Когда я из Батурина прибыл в Киев, уведомился, что в Белой Церкви от Мазепы оставлен президиум — полк сердюцкой с полковником Бурляем, в котором сказывали 800 человек, и есть ево, Мазепы, некоторые пожитки... чрез способ доброй полковника Бурляя уговорил й замок Белоцерковской й пожитки Мазепы у него приняли. И посажены в замок ис киевского гарнизона 300 человек. А пожитки велел в Киев привести. А оному сердюцком полковнику с полком велел к Києву итти. И буду держать в Киеве до указу Государева. А при уговоре оному полковнику за отдачю фортеци обещано дать 100 рублев, сотником по сорок, казакам по 2 рубли. Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина итти в Белую Церковь. А в Нежине оставил 2 полка..." (там само. — С. 947).

Не обійшли "увагою" й самого Мазепу. Його прокляло в Глухові своє ж духовенство, портрет на показ людям волочили по вулицях. Особливо намагалися догодити ті представники церкви, які ще донедавна звеличували його. Феофан Прокопович перевершив самого царя в оплюгавленні свого колишнього добродія. У чорних фарбах змалював крок Мазепи й інший виходець з України — Стефан Яворський, який проклинав вчинок Мазепи на церковному обряді в Успенському соборі Москви 12 (23) листопада 1708 року. Цей колишній восхвалитель Мазепи тепер "полыхая гневом о полчищах изменческих", проклинав усіх тих, хто залишився вірним гетьману.

Петро І уже міг після цього упиватися перемогою над Україною, оскільки частина козацької старшини за його наказом слухняно підняла зброю на свого гетьмана. Так, Меншиков 26 жовтня 1708 року писав Петру І: "...В здешней старшине, кроме самых вышних, також и в подлом народе с нынешняго гетманского злого учинку никакова худа ни в ком не видать" (там само. — Т. VIII. — С. 865).

Можна, звичайно, було тішитися московським вельможам, оскільки щодня знаходилися вислужники, які зраджуючи свого гетьмана і свій народ, намагалися чимдужче запобігти царської ласки. Так, канцелярист С. Боровський залишив Мазепу і поїхав назустріч Меншикову і в Нових Млинах "и прежде всех обьявил ему о его, зменника Мазепы, за Десну, к шведу отшествию" (Шутой В. Борьба народных мас... — С. 279).

Кролевецький козак Ф. Стожок від імені Меншикова двічі відправлявся в Батурин і "оных воров от напрасного християнского кровопролития унимал" (там само. — С. 285).

А наказний прилуцький полковник Ніс відправив одного з старшин свого полку Соломаху до Меншикова, підказавши, в якому місці можна штурмувати батуринську фортецю.

Після взяття Батурина його комендант зумів урятуватися втечею. По дорозі, проїжджаючи через село Обмочево, зайшов до кума зігрітися, "по неже ввесь обмок". Виліз в останнього на піч і заснув. Тим часом кум пішов до сільського війта й доніс, що в нього перебуває полковник Чечель. І невдовзі цей видатний мазепинець уже був у руках козаків Ященка з села Попівки конотопської сотні, котрі доставили Чечеля до Меншикова й "отдали великороссиянам" (там само. — С. 301).

Аби задушити українську волю українськими руками було вирішено залучити і Семена Палія, засланого раніше царем до Сибіру. Князь Долгорукий, пропонуючи Петру І виписати Палія з Сибіру, наголошував, що той "у легкомысленных имеет любов и немалый кредит".

Настільки важливим було Москві використати Семена Палія в боротьбі проти українського самостійництва, що Петро І свої укази щодо повернення колишнього фастівського полковника із сибірського заслання повторює тричі. Скажімо, на початку грудня 1708 року цар пи-

сав московському комендантові князю Гагаріну: "О полковнике черкаском Палее паки подтверждаем вам, дабы оной, как наискорей взят был к Москве и оттоль прислан был сюды на почтових подводах, что весьма нужно надобно" (Письма и бумаги... — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 344).

Велику увагу було звернуто на притягнення до боротьби з Мазепою миргородського полковника Данила Апостола, котрий раніше пішов за своїм гетьманом до шведів. Дізнавшись, що на вимогу царя Апостол покинув Мазепу, Петро I наказував: "И буде полковник миргороцкой где в близости обретатца, то прикажи ево сыскав к нам прислать, обнадежа ево милостию нашею, потому что он великой неприятель был Мазепе" (там само. — С. 237).

Природно, для ліквідації української державності Москва мала використати й запорожців. Ось чому вже згаданий Долгорукий пропонував Петру I 27 січня 1709 року, щоб січовиків "порознь разделить, понеже в оных, кроме своеволства и опасности, лишней службы не будет" (там само. — Вып. 2. — С. 625).

Григорій Долгорукий, котрий був фактично приставлений до Івана Скоропадського, повідомляв Петра I, що "о воровстве государь запорожцов писали неоднократно до миргороцкого полковника, дабы оной, выбрав из своего полку добрых козаков и удоволствовав, послал в Запороги в разные курени, чем бы возможно тамо завотчиков кошевого и судью испровергнуть и во всех противниках диверсию учинить" (там само. — С. 710).

Як видно з подальшого змісту даного листа, особливо старався Скоропадський: "Також и господин гетман с свою сторону с общаго совету, отвращая оных своеволников, писал и другими способы тайно неусыпно, как возможно, трудимся как и ныне, удовольствовав денгами, посылали с писмами казаков, которые прежде сего были в Сече кошевыми, дабы чрез оных воровство кошевого и судьи, которые Мазепе за денги присягали, публично в раде

и по куреням было обьявлено, чрез которых, надеемся, с помощью божиею оных удержать" (там само. — С. 710).

7 (18) лютого 1709 року гетьман Іван Скоропадський у листі до Меншикова радить замінити кошового отамана: "...И яко то лехкомысленное помянутое запорожцев дело прелестною изменника Мазепы хитростью есть наваждено, с которого (естли бы так, чего им не помози боже, имело быть) немалое до победного над неприятелем поиску мусило бы монаршему маршу чинить препятие, так все усердно моею подданскою верностию вашей княжей вельможности предлагаю и советую, дабы ваша светлость, не допускаючи той запорожцам злохитрой импрезии и совершенного приводит исполнения, такового премудрого изволил изыскать способу, за которым бы от их же черни запорожской нынешний кошевой, во всякой злобе ему согласуючею старшиной был низвержен и от атаманства отставлен" (там само. — Т. IX. — Вип. 2. — С. 706—707).

У відповідь на цю пропозицію Скоропадського 24 лютого Меншиков повідомив йому: "Что ж к перемене кошевого, чтоб искать такова способу, и отом я давно миргороцкому (Д. Апостолу. — *В. С.*) говорил, о чем и ниже к нему письменно подтвержал, и что от него получю, о том вашей милости доносить буду" (там само. — С. 707).

У царській грамоті з-під Полтави 26 травня 1709 року, зокрема, вказувалося, що послано було на Січ "к ним нашего жалованья сверх обыкновенных к ним годовых всегдашних посылок двенатцать тысячь рублев, а кошевому сверх того пятьсот червонных, а старшине две тысячи рублев с столники нашими з Гаврилом Кисленским да с Григорьем Теплицким. И обещано им от нас великого государя, то наше жалованье давать повсягодно, сверх обыкновенных годовых дачь, усмотря их верность и постоянство при нашей стороне в настоящих случаях. Так же обещано в тех наших грамотах прислать к ним во знак нашей милости войсковые клейноты: перначь, бунчюк, знамя, литав-

ры и трости кошевому атаману и судье, которые потом посланцем ихи вручены были" (там само. — С. 910).

Крім того, аби прихилити до себе запорожців, Петро І наказав послати до них листа "преосвященного Иоасафа Краковского, митрополита Киевского и Малой Росии, из знатных духовных особ Межигорского монастыря иеромонах, который ныне архимандрит Иродион Жураковский, для такова ж их увещевания от всех архиереев и духовного чина Малой Росии к верности к нам, великому государю, претя за противность церковною клятвою" (там само. — С. 910).

Але ні гроші, ні лист духовних владик не подіяли на низове козацтво. Москва змушена була визнати, що "те запорожцы приняв у тех посланных наши, великого государя, грамоты и архиерейской лист и получа себе то наше жалованье, тех наших посланных безчестили и хотели одного из столников наших посадить в воду, а иеромонаха называли шпегом ихвалились его зжечь в бочке смоленной" (там само. — С. 910).

У листі до Петра І запорожці писали "с нариканием и бещестием и на самую нашу высокую особу, чиня многие неприличные запросы и досадительные укоризны и угрозы" (там само. — С. 910).

Дізнавшись, що полтавський полковник Черняк, який прибув на Січ, агітував кримського хана проти запорожців, кошовий Гордієнко, покинувши раду, "бросяс за саблю, мало ево поранил в голову и мыслил срубить, ежели бы атаман куренной не ухватил за руку. Потом, ухватя железной пернач, тремя нападами, отдыхая, бил сколко хотел; збив с ног, лежачего, которого еще еле жива велел в железа заковать и насилу будет ли жив" (там само. — С. 609).

Зовсім іншою була реакція Запорозької Січі на звернення Івана Мазепи. Вона його повністю підтримала.

Зате старався Скоропадський. Коли прихильник Мазепи чигиринський сотник Невінчаний почав закликати місцеве населення допомагати запорожцям Гордієнка,

Скоропадський призначає тутешнім полковником москвофіла Гната Галаґана.

Так, московські воєначальники в намаганні роз'єднати українство успішно використовували зрадливу козацьку старшину. Зокрема, фельдмаршал Б. Шереметьєв 14 березня 1709 року доповідав Петру І, що він намагається не допустити приєднання запорожців через Скоропадського і Апостола: "Господину гетману Скуропадскому и полковнику Миргороцкому чрез писма свои и нарочных посланных обьявляю, дабы они такожде к ним, запорожцем, посилали своих куриеров и чрез писма к нам совокупляли и развратные способи к неприятельській стороне им показывали" (там само. — С. 778—779).

Зрештою, використавши зраду наказного полтавського полковника Ґалаґана, Москва зруйнувала Запорозьку Січ. У своєму листі до Петра І від 19 травня 1709 року Меншиков хвалився, що "живьем взято старшин и казаков с 300 человек, пушек, також и амуницыи взято в оном городе многое число, о чем еще за скоростию имянной росписи не прислано. А ис помянутых живьем взятых воров знатнейших велел я удержать, а протчих по достойности казнить й над Сечею прежней указ исполнить, також и все их места разорить, дабы оное изменческое гнездо искоренить" (там само. — С. 906).

Обраний після походу Гордієнка під Полтаву новий отаман Запорозької Січі Петро Сорочинський також виявився прибічником Мазепи. І вже 4 квітня 1709 року він виїхав на переговори з кримським ханом Девлет Гіреєм про спільні виступи проти російської армії, оскільки той ще в лютому через свого посланця обнадіював січовиків: якщо вони підуть воювати проти Москви, то і татари "з охотою рады то чинить" (Глаголева А. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. Сборник статей. — М., 1959. — С. 138).

Звичайно, це було великою підтримкою для Мазепи. Щоправда, гіркоти додавали дії Скоропадського та Палія,

котрі виступили прибічниками московського сатрапа, намагаючись догодити йому у знищенні свого, українського. Скоропадський, наприклад, писав 9 червня 1709 року до Петра I: "Со всеусердным прилежанием и радением то исполнити долженствуя и до предбудущего вашего царского пресветлого величества указу, когда и куда будет належало итти (оставя пехоту в ретранжаментах), готовым быти декляруючи всесмиренно, до стопы ног пресветлого монаршего маестату наипокорнейший мой отдаю поклон. Вашего царского пресветлого величества, всемилостивейшого моего царя и государя, верноподданный и наинижайший раб И. Скоропадский, гетман. Из обозу от Богачки 9 июня 1709 года" (Письма и бумаги ... — Т. IX. — Вып. 2. — С. 939).

І "наинижайшому рабу" Скоропадському доручають перед Полтавським боєм заблокувати по річці Пслу з'єднання Мазепи. І він старається, виставивши від Кременчука до Шишак тисячі козаків проти свого ще живого гетьмана*.

* "В местечку Кременчуку на реке Днепру и на устьи Псла стоит Киевского полку 200 человек козаков.

От Кременчука миля, в местечку потоках по реке Пслу вверх с того же полку Киевского стоит 200 человек козаков.

От Потоку миля, на той реке вверх в местечку Амельниках стоит того же Киевского полку 300 человек козаков.

От местечка Амельника, до села Монжелеевки 2 мили вверх по Пслу, стоит того ж полку 200 человек козаков.

От Монжелеевки до Голтвы две мили, в том месте стоит Миргороцкий полковник с полком от кавалерии, полковник, с ним драгун 700 человек. Тут же стоят донские козаки. Под тем же местечком стоит Киевской полк, достальные козаки.

От Голтвы до деревни Поповки полмили, под тою деревнею стоит Прилуцкой полк и кумпанейской.

От Поповки полторы мили до Остаповки, в Остаповке стоит Прилуцкого полку 60 человек козаков.

От Остаповки до местечка Балоклейки полторы мили стоит по реке Пслу того ж полку 80 человек козаков.

От Балоклейки до Белоцерковки пол мили, где сделаны мосты, стоит подполковник, с ним солдат 300 человек да козаков 200 человек.

От Белоцерковки вверх полмили по той же реке Пслу, где

Свої ж не тільки обступали Мазепу збройною силою. Знаходилися зрадники, котрі вбивали і без ножа. Скажімо, колишній покойовий Мазепи Яків Поручка, котрий перейшов на бік Москви під селом Жуки 14 червня 1709 року, не тільки розповів про нестачу продовольства в українсько-шведському війську, а й "подтвержал, что естли от Кобеляку и Беликов так перенят будет путь, что провесть из оных невозможно будет хлеба, то вскоре войско шведское, а найпаче его адгеренты, для великой у себя в хлебе скудости от голоду пухнути и гинуть принуждены будут, понеже ниоткуда болше, кроме тех городков, хлеба оным (который дорого продается) не подвозят" (там само. — С. 933).

Тому Мазепа пророче скаже ще задовго до Полтавської битви: "Самі себе звоєвали..."

Зрозумівши те, що лише частина козацької старшини зрадила Мазепу, Петро I, аби не допустити приєднання до

стоит господин гетман, стоит корпусом и господин генерал з двемя полками драгунскими и два полка салдацкие.

От того обозу вверх с полмили стоит козаков 30 человек и 2 драгуна на форпосте для надзирания караулов над козаками.

От того форпосту полмили под местечком Богачком вверх по Пслу стоит порутчик, с ним 30 человек драгун Неженского полку и 100 человек козаков.

От местечка Богачки до деревни Злодеевки стоит вахмистр, с ним драгун 20 человек.

От деревни Злодеевки до местечка Устивицы пол мили стоит под тем местечком Каргопольской полк против местечка Ерески.

От того местечка до деревни Матюшевки пол мили стоит порутчик, с ним драгун 40 человек да козаков Черниговского полку 150 человек.

От деревни Матюшевки вверх с полторы верствы стоит Переясловской полк по той же реке Пслу вверх.

От Переяславского полку по Пслу против местечка Шишака стоит 200 человек козаков того ж полку.

От местечка Шишака до села Перевозу полмили против того села стоит капитан, с ним 60 человек драгун от Переясловского полку и 200 человек козаков..." (Письма и бумаги... — Т. IX. — Вып. 2. — С. 937 — 938).

війни на боці України і Швеції кримського хана, не тільки підкупив оточення султана, яке відповідним чином вплинуло на Бахчисарай, але й пішов на дуже важкий для себе крок: на очах турецьких спостерігачів спалив узимку 1709 року в Таганрозі Азовську флотилію. Хотів переконати Османську Порту в мирних намірах Росії на півдні — тільки б не отримали підтримку козаки.

Полтавська поразка Карла XII як велика трагедія України

Ось як важливо було для Москви здолати Україну. І Петро І це ще раз продемонстрував під Полтавою, де, святкуючи власну перемогу, запросив на пишний банкет своїх воєначальників і взятих у полон шведських офіцерів.

Українське козацтво до столу переможця тоді не допустили.

Йому лише дозволяється, знову ж таки своїми руками, роздавати українські землі московським вельможам. Так, 9 липня 1709 року Скоропадський змушений своїм універсалом віддавати українські міста Почеп і Ямпіль у володіння князю Меншикову (там само. — С. 1087).

Лише 10 липня 1709 року, згідно з "Дневником военных действий Полтавской победы", гетьман Скоропадський із старшиною був запрошений до столу в царські шатри: "Петр I хвалил службу, пожаловал золотыми медалями гетмана, штаб- и обер-офицеров, 100 000 рублев пожаловал "всему Малороссийскому войску" (там само. — С. 1081).

Так, Петро І "хвалил их службу", оскільки саме ті, кому зараз кидали недоїдки з царського столу, спричинилися до страшної трагедії України під Полтавою.

Тут, під Полтавою, Москва отримала над Україною за допомогою самих українців свою найбільшу перемогу, до якої вперто йшла понад півстоліття, починаючи відразу ж після Переяславської ради в січні 1654 року.

Тож після того Петро І уже відкрито топтався не тільки по обіцянках свого батька зберегти за нашим народом усі давні права і звичаї, а й по честі й гідності українців, ліквідовуючи козацьку державність. Так, московський сатрап, упиваючись перемогою, видає 27 липня 1709 року вказівку стольнику Ізмайлову стежити за гетьманом Скоропадським і козацькими полковниками.

"Пункты секретные его царского величества ближнему столнику господину Измайлову:

Будучи при гетмане Скоропадском, смотреть накрепко, чтоб как при нем, гетмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене и к возмущению народа, также и подсылок к ним с турской, с татарской, с полской, с шведской сторон и от изменника Мазепы и от единомышленников его и от изменников же донских казаков и тем подобных для склонения их к такой же измене не было. И розведывать того накрепко всякими способи. И буде о том подлинно уведает, и то престерегать, и до того не допускать, для чего под командою его велено быть пехотным полкам, которые преж сего при прежнем гетмане до измены его были. И о том о всем писать к великому государю в Посолскую походную канцелярию. А буде для описывания о том время не допустит, и ему в самом нужном случае чинить, и не описався, что надлежит к лутчему престережению того зла по своєму розсмотрению. И иметь о том пересылку и согласие с воеводою киевским и с прочим в близости обретающимися, которым вспоможение в нужном случае чинить ему велено.

Наведатся ему подлинно тайным обычаем, посколку прежнему гетману изменнику Мазепе всяких доходов со всего Малоросийского краю збиралося и нынешнему збиратися будет, также и генеральной старшине, и полковником, и прочим урядником, по сколку доходов с чего есть.

Усматривать в разговорех и во всяких обхождениях, кто из старшины и из казаков к стороне великого государя доброжелательны и какого уряду достойны" (там само. — Вып. 1. — С. 313—314).

Саме так поставилися в Москві до "верного подданного и наинижайшего раба", котрий "з подданским поклонением лобызал десницу" царя.

Не "забули" там і про Семена Палія та його прибічників, що так ревно допомагали Петру I в боротьбі проти Мазепи. Невдовзі після Полтавської битви з'являється розпорядження, "дабы та вновь Палеем собранная

наволочь в прежние свои места до полков, на которых было, разошлися" (там само. — С. 1153).

Ось чого дочекалася Україна, байдуже поставившись до заклику Мазепи ще в листопаді 1708 року: "Щоб ні в чому Москві не вірили".

Тож того-таки "шведського року, нещасливого літа" забриніла по широких степах українська дума, розливаючи тяжку зажуру, що "Палієві — все добро і вся слава, другому — все зло і неслава", і "його, проклятого Мазепу, лихо доганяє...".

Але й ті, хто не залишився до кінця вірним своєму законно обраному гетьманові, а схилився під "решительным" наступом Москви, зазнали не тільки моральної наруги, а й фізичного приниження, їх погнали, як стадо, на береги холодної Ладоги рити канали, вистиляючи козацькими кістками вічні болота. А скількох перетворили на яничар! І неслава їх від рідного народу доганяє і сьогодні.

Трагедію Полтави для українського народу з болем передав Тарас Шевченко в поезії "Іржавець":

Наробили колись шведи
Великої слави:
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави;
А за ними Гордієнко,
Кошовий із січі,
Веде своїх недобитків
Та плаче ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву дістати?
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з Хвастовським полковником

Гетьмана єднали;
Не стреміли б списи в стрісі
У Петра у свята,
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий,
Не плакала б Матір Божа
В Криму за Украйну.

Те, що Петро I не встиг знищити з сутності української державності, довершували його спадкоємці. Англійський журналіст Ворден Чілкот писав у травневому числі журналу "Нешнл" (1935): "Політику Петра Великого продовжували його наступники з таким завзяттям, що старалися вимазати (тобто стерти. — *В. С.*) з мап навіть саме ім'я України, а разом з тим стерти його з пам'яті європейських народів" (цит. за: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: Фонд 3575. — Опис 1. — Справа 42. — Аркуш 19).

Наприклад, коли в 1726 році на засіданні Таємної ради Російської імперії розглядалося клопотання українського козацтва про відновлення гетьманства, яке знищив новітній сатрап-імператор 1722 року, то граф Толстой — той самий, який пропонував туркам 300 тисяч рублів за голову Мазепи, — категорично запротестував: мовляв, Петро I для того гетьманство ліквідував, аби Україну пошвидше до рук прибрати.

І найбільших успіхів у цьому досягла Катерина II, котра все ж добилася повного знищення всіх ознак української державності. У наказі президенту Сенату і міністру юстиції Вяземському вона, зокрема, зазначала: "Думка, що вони (українці. — *В. С.*) є нація абсолютно відмінна від нашої — аморальна. Борітеся з їхніми фальшивими і непристойними ідеями.

Малоросія, Лівонія і Фінляндія суть провінції, які управляються своїми власними законами, що були їм забезпечені; було б дуже нетактовно скасувати їх всі відразу, було б більше помилкою, я сказала б, справжньою глупотою, називати їх чужинцями і поводитися з ними, як такими... треба примусити їх делікатним способом зрусифікуватися..."

І зробила приписку: документ цей "треба знищити".

Таки боялася, що підніметься запорожці, які ще мали силу і завдяки подвигам яких світ називав українців тоді не інакше як козацькою нацією. Зрештою, вони ще були потрібні їй як гарматне м'ясо для розширення російських володінь у всі сторони світу. Але коли козацтво на російсько-турецькій війні 1768 — 1774 років виконало свою роль, то Запорозьку Січ було підступно знищено, а її провідників відіслали на Соловки. А невдовзі зникла з політичної карти світу і Гетьманщина — українців відтепер закріпачували.

Щоб України не було й не могло бути

Імперія стільки доклала зусиль до ліквідації основ нашої державності, що російський самодержавний режим у 1863 році вже вирішив, що з українством покінчено, а української мови взагалі "нет, не было и не может быть". Голосна відповідь Павла Чубинського: "Ще не вмерли України і слава, і воля" — аж ніяк не протверезила шовіністичний Петербург, а відтак сам імператор Олександр II 1876 року видає так званий Емський указ, яким намагається вилучити з ужитку українське слово.

То ж і не дивно, що напередодні відзначення Росією 250-річчя Переяславської ради інший видатний українець — Микола Міхновський цілком резонно поставив запитання: "Коли доводиться нам йти на свої збори під допитливими поглядами цілої фаланги державних шпіонів, коли українцеві не вільно признаватися до своєї національности і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительство поводиться з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубильців своєї країни, видано закон з 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На підставі якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Чому навіть у церквах панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, літературу, промисловість і т. д.? І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?" (цит. за: Вивід прав України. — Нью-Йорк, 1964. — С. 157).

"Таке ставлення Росії до українців є панування сили, а не права", — резюмував найбільший глашатай української незалежності на початку XX століття. І додавав, що вже наше власне існування "накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб — спадкоємці Богдана Хмельницького — ми по праву могли користуватися нашою спадщиною" (там само. — С. 164).

І спадкоємці Великого Гетьмана по-справжньому проявили свій козацький дух, коли в 1917 році розпочали трощити прогнилі стіни тюрми народів, надаючи їм усім шанс на вільне життя. Однак, як тільки вождь більшовиків Ленін переконався, що на окраїнах колишньої царської імперії ніхто не підтримує його влади, то написав так звану "Декларацію прав народів Росії", якою клятвенно пообіцяв усім націям і народам право вибирати свою долю — аж до створення власних держав і відокремлення. Але то був обман. Бо коли навіть українські послідовники Леніна вимолили в нього визнання своєї бутафорної державности, яка вкрала навіть назву від легітимно проголошеної Центральною Радою Української Народної Республіки, то вже наступного дня нарком у справах національностей радянської Росії Сталін безапеляційно заявив: "Достаточно играли в правительство и республику, кажется, хватит, пора бросить игру" (ЦДАГОУ: Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 6).

Уважне вивчення ленінських документів дає підставу зробити однозначний висновок: про політичні, економічні й культурні права українського народу вождь російських комуністів говорив лише тоді, коли Україна опинялася поза сферою впливу Москви, і йому потрібно було поманити довірливих малоросів рівноправністю й дружбою з великоросами. Як тільки йому вдавалося, використовуючи в тому числі й ним спровоковане протиборство української політичної еліти за владу, ввести в Україну свої збройні сили в Україну, будь-які розмови про рівноправні відносини припинялися.

Скажімо, постановою ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 року, коли навіть більшовицька "УНР" ще не підписала жодної угоди з радянською Росією, радянській Україні забороняється мати свої самостійні наркомати з військових справ і шляхів сполучення. А якщо "в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответствующих комиссариатов РСФСР..." (там само: Ф. 1.— Оп. 6.— Спр. 1.— Арк. 4).

Але від такого "благоденства" першими завили українські більшовики, і невдовзі ЦК КП(б)У пред'явив Леніну претензії: "Политика центральных органов по отношению к Украине носит ярко выраженный характер преимущественного обслуживания центральной оси за счет жизненных интересов Украины вообще и Донецкого бассейна в частности" (там само.— Оп. 20.— Спр. 130.— Арк. 8).

Справді, турбота російських більшовиків про український народ полягала насамперед у тому, що з України вивозилося вугілля, якого не вистачало для своєї промисловості, чим підривалась робота навіть тих заводів, котрі Москва визнавала "ударними" і такими, "що обслуживают интересы этого же центра" (там само.— Арк. 8).

Зрештою, Ленін визнав, що без українського хліба, вугілля, залізної руди, цукру більшовицька влада в Росії не втримається. Бо добре знав, скільки українські губернії давали доходу в казну Російської імперії, а скільки витрачали на одного жителя, скажімо, Херсонщини. Якщо одна квадратна верста Росії приносила 451 карбованець 63

копійки, а українська 1 023 карбованці 49 копійок, то це означало, що кожний житель України творив суспільного продукта на 16 карбованців 97 копійок, а "старший брат" — на 13 карбованців 90 копійок. Відповідними були і витрати бюджету: на українця відпускалося щороку 56 копійок, а на жителя Петроградської губернії — 4 карбованці 23 копійки.

Ось чому Ленін, аби повністю підпорядкувати Україну Москві, як і міністри Тимчасового Російського уряду, не хотів допустити існування самостійних українських структур по управлінню армією, флотом, залізницями, а також зовнішніми зносинами.

Щоправда, на якийсь час російські більшовики з тактичних підступних міркувань дозволили українцям, як і іншим націям відновленої під червоним прапором новітньої імперії, побавитися в так звану коренізацію, але коли найсвідоміші сини й дочки нашого народу, наївно повіривши в нібито піклування Москви про розвиток їх рідної духовності, активно "засвітилися" в цьому процесі, то наслідок був для них і для України найтрагічнішим.

Тож не дивно, що інший англійський журналіст — Ланселот Лотон у журналі "Контемпорари" (жовтень 1935) таким чином оцінював московську політику щодо України: "Росія не тільки заборонила друкувати українською мовою, але заборонила й говорити проповіді або виголошувати лекції українською мовою. Вона заперечила навіть саме існування української нації. Українську мову прозвано офіційно російським діалектом..." (ЦДАВОВУ: Ф. 3575. — оп. 1. — Спр. 42.— Арк. 30).

А рідним словом більшовицька влада "дозволила висловлювати тільки ті ідеї, які схвалювала Москва... Жодна інша нація не зазнала такої гіркої долі, як українська" (там само.— Арк. 30).

Але головний удар спрямовувся по генофонду нації, коли було організовано штучний голод на найродючіших у

світі українських землях. Це здавалося неймовірним, адже Україна здавна вважалася житницею Європи. За даними офіційної статистики, в 1913 році з 5 мільярдів пудів вирощеного в Російській імперії збіжжя 1 мільярд 793 мільйони пудів (32 відсотки) припадало на Україну. Значну частину зерна, як правило, експортували. За підрахунками Б. Дзінькевича, в 1909–1913 роках Україна пересічно вивозила 210 593 200 пудів (3 449 520 тонн) жита і пшениці. І це відбувалося в умовах Першої світової війни, яка проорала, ніби чорним крилом, землі України.

Проте заанґажована на відновленні "единой и неделимой России" тодішня так звана західна демократія не підтримала молодої Української держави, а відтак світ втратив потужного вільного виробника хліба — українського селянина, котрий у майбутньому вже не міг розпоряджатися плодами своєї праці, був навіть позбавлений можливості нагодувати самого себе. Його і його дітей почали морити голодом.

Представник допомогової організації Нансена капітан В. Квислінг, очевидець того голоду, засвідчив у своїй телеграмі в лютому 1922 року, що в Україні близько 7 мільйонів людей "вмирають з голоду в усьому страшному розумінні цих слів". Це, до речі, підкреслював Квислінг, без інших українських територій, до яких він відносив у першу чергу Кубань (Скандинавські вісті. — 1983. — Ч. 54. — С. 14).

Хліб в Україні більшовицька влада відривала від голодного рота селянина, робітника, їхніх дітей, відправляючи за межі нашої землі. Так, Політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1922 року слухняно виконує розпорядження члена Наркомпроду РРФСР Мойсея Фрумкіна, коли той вимагав вивозити мільйонами пудів хліб з України, яка сама голодує. До речі, члени Політбюро ЦК КП(б)У, віддавши розпорядження про вивезення хліба з України, протягом тривалого часу навіть не знали, скільки збіжжя вже вивезено за операційний рік. Тільки 10 березня 1922 року Раковський,

Мануїльський, Фрунзе, Чубар, Іванов А., Косіор ухвалюють рішення про те, щоб "выяснить количество вывезенного в РСФСР хлеба и составить официальный акт" (ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 48).

Коли ж у травні зробили підрахунки, то виявилося: до нового врожаю не встигає по лінії державного постачання 1 600 000 пудів (там само. — Арк. 85 зв.).

Російська комуністична влада, пішовши на початку 20-х років XX ст. на деякі тактичні поступки, не збиралася робити українського селянина вільним. Вона навіть у неврожайний 1928 рік змусила його продати перед жнивами минулорічні запаси за державними цінами, що прирікало наших хліборобів на голод.

Природно, що насильницька колективізація, яка почалася масово з 1929 року, остаточно розвалила українське село й відкрила дорогу ще страшнішому голодомору 1932–1933 років. Він повинен був поставити нашого хлібороба на коліна не лише власне в Україні, але й на всіх українських етнічних територіях — у першу чергу на Кубані, Ставрополлі, Вороніжчині...

Саме під приводом невиконання хлібозаготівель на Кубані Москва 14 грудня 1932 року заборонила українізацію там. А наступного дня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову, підписану також Сталіним і Молотовим, про негайне призупинення українізації на Далекому Сході, в Центрально-Чорноземній області й Казахстані (там само. — Оп. 20. — Спр. 5282. — Арк. 4).

Уважне вивчення доступних нині документів російської комуністичної партії дає можливість усвідомити: цей голодомор планувався з Москви, а українські більшовики були слухняними виконавцями вказівок Кремля. У 1932–1933 роках, коли Україна вимирала з голоду, більшовицька влада не припиняла хлібного експорту: його вивезено відповідно 1,72 і 1,68 мільйона тонн.

Представник уряду УНР в екзилі професор Олександр

Шульгин, змалювавши жахливу картину голоду в Україні, звертався з таким проханням до Хлібної комісії, яка була створена Лондонською економічною конференцією: "В час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СРСР має вивезти за кордон, ми просимо вас во ім'я гуманності заперечувати проти будь-якого вивезення їстивних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сіяв і хто нині вмирає з голоду — селянам України і Кубані. З свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати як злочинним" (Тризуб. — 1933. — Ч. 34. — С. 12).

Та світ лишався глухим. І вмирали мільйони українців.

Скільки українського народу прийняла наша земля в 1932—1933? Уже, мабуть, ніхто точно і не скаже... Але це теж наслідок Переяславської ради...

Післяслово

Звичайно, в середині XVII століття Європа ще не була настільки пройнята ідеями демократизму й рівноправного розвитку всіх народів, аби усвідомити відродження свого вічного феномену — Української державності — й поспішити на допомогу Богдану Хмельницькому, щоб не змушувати його звертатися за підтримкою до московського царя. Від української проблеми вона тоді відмахнулася, вважаючи її внутрішньою справою Московщини і Речі Посполитої. Переяславська рада не була усвідомлена як власна поразка Європи, оскільки остання тепер віддавала частку не тільки території, але й свого європейського єства в чужі руки.

Не опиралася Європа наступу зі сходу і після Полтавської битви 1709 року, коли вже досить виразно замаячіли на політичному небокраї обриси "Третього Риму". На берегах Босфору, Дунаю, Сени і Темзи тоді в черговий раз відмахнулися від українського питання, яке лобіював гетьман у вигнанні Пилип Орлик. А це наприкінці XVIII століття відсунуло ще далі на захід східний європейський кордон.

Щоправда, знаходилися політичні діячі та науковці, котрі розуміли значення Української Держави для розвитку всієї Європи. Особливо добре почали це усвідомлювати в ході Першої світової війни. Зокрема, німецький професор П. Рорбах 1916 року так оцінював роль України: "Останнім європейським князем, політиком і полководцем, що пізнав зовсім різко та ясно пункт, де можна усунути російську небезпеку для Європи, був шведський Карло XII" (Вістник Союза Визволення України. — 1917. — Ч. 131. — С. 4).

"Остаточна забезпека європейської культури, — наголошував він, — може прийти щойно з хвилею відірвання та визволення України з-під Московщини. Завдяки цьому повстала б солідна державна й національна рівновага в Европі" (там само).

А віце-президент Державної Ради Австро-Угорщини Е. Пернерсторфер зазначав з цього приводу: "Могутність

Росії можна зломити, а її лице відвернути від Европи тільки тоді, коли повстане українська держава, яка стала б найсильнішим заборолом Европи проти російського варварства" (там само. — Ч. 132. — С. 22).

Відомий учений-географ, професор А. Пенк ось так тоді написав про Україну та українців: "Само ім'я пригадує ролю, яку відігравав цей край в часах наступу азійських народів на Европу. Він був границею европейства, а українці були сторожами европейської цивілізації. Що вони могли встоятися проти тих наступів, завдячують це своїй хоробрости й землі..." (Вільне слово (Зальцведель). — 1917. — 14 липня).

Однак Європа не усвідомила тоді значення відродженої Української держави. Не прислухалася до застережень Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки Симона Петлюри про те, що стабільність на континенті можлива лише за умови постання й утвердження держави українського народу.

Не пройнялася вона долею нашого народу і в 1932—1933 роках, коли російські більшовики морили українську націю голодною смертю. Навпаки, багато політичних діячів, таких, як французький прем'єр Еріо, вихваляли той лад, який завела в Україні Москва. Що стосується американського уряду, то саме тоді — в пік голодомору! — він визнав більшовицьку Росію собі за рівну... А хіба краще повелися такі видатні діячі культури, як Анрі Барбюс, Ромен Ролан, Бернард Шоу — жоден з цих і їм подібних не тільки не засудив злочин проти великої європейської нації, а навпаки, підтримував заведення чужої нашому народові, а відповідно і Європі, системи влади.

А хіба сьогодні всі європейські демократи вже пройнялися цією трагедією українського народу? Парламенти яких країн, за прикладом угорського, визнали цей страшний злочин проти європейської нації геноцидом?

Хіба це не черговий програш Європи?

Додаток 1

Статті Богдана Хмельницького

Божиею милостию, великий государю царю и великий княже Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малые Русии самодержче и многих государств государю и облаадателю, твоему царскому величеству, мы Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир християнский росийский до лица земли челом бьем.

Обрадовався вельми с пожалова[нья] великого и милости неисчетные [твоего] царского величества, которую нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе государю нашему, твоему царскому величеству, и служить прямо и верно во всяких делех и повелениях царских твоему царскому величеству будем во веки. Только просим вельми, яко и в грамоте просили есмя, изволь нам твое царское величество в том всем пожалованье и милость свою царскую указати, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1. В начале изволь твое царское величество потвердити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступалися, но от старших своих чтоб товарышество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностми владели, как при королех польских бывало; чтоб и иныя, увидя таковое пожалованье твоего царского величества, клонилися под область и под крепкую и высо-

кую руку твоего царского величества со всем миром християнским. Суды земские и градцкие через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на маетностях додерживано.

4. В городех урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества управляти и приход належачий, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всеми приналежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани Боже, смерти на пана гетмана,— понеже всякой человек смертен, без чего немочно быть,— чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковой.

7. Именей казатцких чтоб нихто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении вольны были. Вдовы козатцкие осталые и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их.

8. Писарю войсковому чтоб жалованья его царского величества было 1000 золотых для подписков, также и мельница для прожитку потому, что великие расходы имеет.

9. На всякого полковника чтоб мельница б была для того, что разходы великие имеют; а будет милость вашего царского величества, будет и ваше царское величество и больши чем пожаловати изволишь.

10. Также на судьи войсковые по 300 злотых да по мельнице, а на писаря судейского по 100 золотых.

11. Также ясаулом войсковым и полковым, которые всегда на услугах войсковых бывают и хлеба пахать не могут, чтоб им иметь по мельнице, просим твоего царского величества.

12. На поделку снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призренье, как о зимовле, тако ж и о станах, також на обозного 400 золотых.

13. Права, наданные из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людем, чтоб ни в чем не нарушены были.

14. Послы, которые от века из чюжих земель приходят до Войска Запорожского, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые б к добру были, вольно принят, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противо его царского величества быти, должни мы его царскому величеству извещати.

15. А как по иных землях дан вдруг отдаетца, волили бы есмя и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы инако быти не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договориватца; разве бы из тутошных людей обобрав воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имеют посланники наши договориватца, что наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и что людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навыкнути и тяготы такие не смогут понести, а тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляти.

17. Преж всего от королей польских никакова гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякий чин свою волность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на вольности наши, понуждены есми его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усильно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на харатиях писаные, с печатьми выслыми, один на вольности козатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим, мы

самы разсмотрение меж собою имети будем: хто казак тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыклую его царскому величеству воздавать, попрежнему. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству поданные учинились, на каких правах и вольностях жити имеют.

18. О митрополите в разговоре воспомянуть имеют, о чем посланником нашим словесно приказано.

19. Также просити усильно имеют посланцы наши его царского величества, чтоб его царское величество рать свою вскоре прямо к Смоленску послал, не откладываючи нимало, чтоб неприятель не мог в собранье притти и с ыным согласитца, потому что войска ныне нужны, чтоб никаким их лестям не верили, будет учали б в чем льстить государю.

20. И то надобно припомнянуть, чтобы кормовых людей зде на рубеже от ляхов, для всякого безстрашия, с 3000 поставить или как его царское величество изволит.

21. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому плачено: бить челом и ныне его царскому величеству, чтоб на полковников поволил по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых польских, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на рядовых казаков по 30 золотых.

22. Орда татарская естли бы похотела отстать, то надобно от Астарахани и от Казани на них наступить; также и донским [казаком] быти готовым; а ныне, когда еще в дружбе есмы меж собою, не зацепляти их.

23. Кодак город, который есть устроен на пограничью от Крыму, в котором пан гетман всегда по 400 человек там держит и всем их покоит, чтоб и ныне его царское величество как кормами, також и зельем к снаряду изволил построить. Також и на тех, которые за порогами Коша берегут, чтоб его царское величество милость свою изволил показать, понеже трудно его одново без людей оставлять.

Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961.— С. 323–325.

Додаток 2

Березневі статті

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тутошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланым людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотрить, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружевого сотнитцкого 30 золотых, на бунчюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что росход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское

милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно приняти, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должни они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с-ыными совокупитися, для того что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, естьли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьми по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

[9.] Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

И в прошлых годех присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многижды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные християнские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку приняти было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное докончанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии самодержцу и многих государств государю и облаадателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по соймовому уложенюю, и по конституции, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Збо-

ровскому договору, и на православную христианскую веру гонения чинить не учнет, и униятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государственную честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарыщи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами. И Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие неисправленья, и грубости, и неправды и хотя православную християнскую веру и всех православных християн от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру християнскую искоренити от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашие обороны собрал руские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей християнских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближний боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарыщи, и гетман говорил с ними в розговорех о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60 000. А хотя б де того числа было и больши, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому вели-

честву не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давным обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей росийских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астарахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон к козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то же время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построити. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу

списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре.

Таково письмо дано посланником. Писано на столбцах белоруским письмом без дьячей приписи. Писал Степан, да Тимофей, да Михайло.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах.– М., 1953.– Т. III. – С. 560–565.

ЗМІСТ

Вступне слово....3
Вірили в єдиновірного, православного....5
Якби Україна знала....18
Присягали на незвіданість....31
Протверезіння козацької наївності:
геть від Москви!....34
Державницький чин Івана Виговського....41
Москва не вірила українським сльозам....68
Перший поділ України – руками самих українців....75
"Нижайшій раб" Іван Сірко,
але не Петро Дорошенко....79
Для гетьмана немосковської вдачі – кайдани....84
Ось так Петро I "реформував" Україну....87
Заради всієї України....91
Хто задумав
"Малороссийскую землю поработить..."....95
Самі себе воювали....98
Полтавська поразка Карла XII
як велика трагедія України....107
Щоб України не було й не могло бути....112
Післяслово....119
Додаток 1. Статті Богдана Хмельницького....121
Додаток 2. Березневі статті....125

Науково-популярне видання

Сергійчук Володимир Іванович

Переяславська рада – трагедія України і програш Європи

Підписано до друку 19.12.2003.
Формат 60 x 84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура Балтика. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 7.9.
Зам. 3-525.

Видавництво "Діокор"
02125, Київ, бул. Перова, 14,
тел. 540-71-47, 220-69-79

Видруковано в типографії концерну "Ін Юре"
м. Київ, вул. Багговутівська, 17 – 21